

Euroazijske povijesne teme i „putovi svile“

Heršak, Emil; Vidaković, Nenad

Source / Izvornik: **Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2019, 51, 279 - 342**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.51.11>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:438713>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

ISSN 0353-295X (Tisak) 1849-0344 (Online)

UDK 930.85(4:5)(091)

339(4:5)(091)

316.732(091)

Pregledni rad

Radovi - Zavod za hrvatsku povijest

Vol. 51, br. 2, Zagreb 2019

Primljeno: 3. 10. 2019.

Prihvaćeno: 12. 11. 2019.

DOI: 10.17234/RadoviZHP.51.11

Euroazijske povijesne teme i „putovi svile“

Rad je nastao na osnovi analiza važnijih tema euroazijske povijesti uz osvrt na poznate „putove svile“. Iako su autori ponajprije nastojali upoznati čitateljstvo s manje poznatim povijesnim temama, ukratko su komentirali djelo Petera Frankopana o „putovima svile“ te su iznijeli neke vlastite ideje u vezi s koncepcijama iz povijesti Srednje Azije, ili srednje Euroazije, i to od paleolitika preko srednjega vijeka, sve do moderne epohe. U radu je i osvrt na ideje o nastanku svile te na rane azijske seobe, pogotovo u fazi indoiranske ekspanzije. Autori su dali i opći pregled strukture i povijesti stepe te razvoj kulturnih i trgovačkih veza. Preko stepe su se proširili turkijski i mongolski narodi, što se ističe u ovoj analizi, kao i dolazak mongolske vojske u Europu, koji je utjecao na pojavu velike epidemije kuge (Crne smrti) te događaje vezane uz razvoj Osmanske države, ekspanziju Europe i druge moderne pojave. Na kraju su kratki osvrti o modernim događajima u Euroaziji, što je važno za bolje razumijevanje sadašnjosti, iako je bilo nekih nedavnih negativnih procesa koje je trebalo (i još treba) nadvladati da bi se svijet ravnomjerno, ili čak vrlo pozitivno, razvijao. U radu su i primjeri iz hrvatske povijesti, u širem kontekstu vezani uz euroazijske teme.

Uvod

Članak je potaknut knjigom Petera Frankopana *Putovi svile. Nova povijest svijeta*, koja je nedavno objavljena i u Hrvatskoj.¹ Fokusirat će se na neke ondje iznesene teme, međutim, obuhvatit će i niz drugih, među ostalim, i hrvatske povijesne veze s Euroazijom. Donose se opisi uglavnom iz davnog razdoblja i srednjega vijeka te *općenito* u odnosu na srednju Aziju (ili srednju Euroaziju), donekle sve do moderne epohe. Međutim, zbog boljega razumijevanja suvremenih kretanja, donekle su izneseni i događaji iz bliže prošlosti.

Svila

Naziv „putovi svile“ prvi je 1877. uveo njemački zemljopisac i istraživač barun Ferdinand von Richthofen (1833-1905), a označavao je srednjoazijske trgovačke

¹ Frankopan je objavio knjigu na engleskom 2015. u Oxfordu (izvorni naslov *The Silk Roads: A New History of the World*), ali poslije su nastali prijevodi na više drugih jezika (primjerice: španjolski 2016., danski, francuski, kineski, njemački, ruski i talijanski 2017., poljski, portugalski i srpski 2018.). Hrvatski prijevod objavio je 2019. nakladnik MATE u Zagrebu.

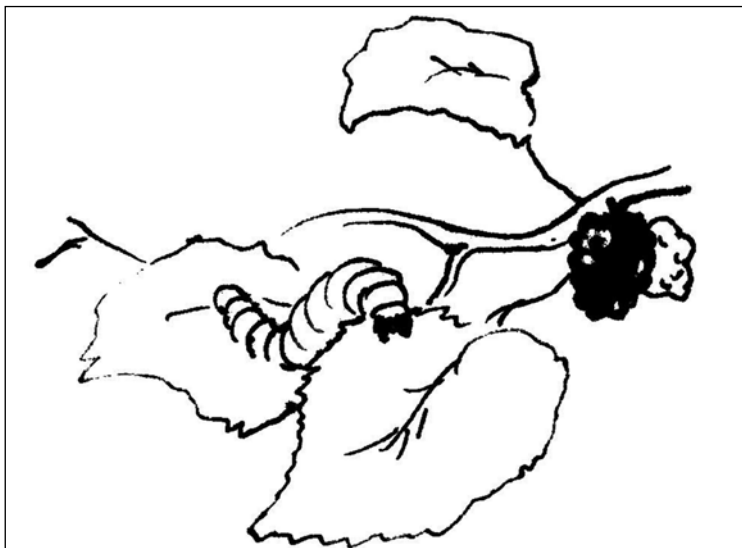
putove i opće veze (njem. *Seidenstraße*). Na samom početku bit će riječi o pojmu „svila“, koji je danas vezan za mnoge srednjoazijske (ili srednje euroazijske) povijesne i jezične teme.

Riječ za taj pojam odnosi se na osobitu vrstu tekstilnog vlakna, tj. osnovu tkanine koja je nastala na istoku u Aziji, u sjevernoj Kini, vrlo davno u prošlosti. Hrvatski izraz „svila“ isti je kao i neki drugi južnoslavenski (čak i staroslavenski) te vjerojatno postoji veza sa staronordijskim oblikom *silki*, koji je utjecao na skandinavske i stare sjevernonjemačke izraze, kao i na engleske (ags. *sioloc* → engl. *silk*), sjeverne ugrofinske (fin. *silkki*, saam. *silkke*), baltičke (lit. *šilkaĩ*) i istočnoslavenske (usp. strus. *шылкѣ* → rus. *шелк*). Međutim, postoji teza da je taj izraz nastao od lat. pridjeva *sēricus* – ‘svilen’ ili *sērica* – ‘svila’, od imenice *Sēres*, preuzete od stgrč. naziva Σῆρες – ‘Kina, Kinezi’. Taj drugi lat. izraz za svilu utjecao je na romanske verzije, ali je jedna malo šira fraza (s dotičnim izrazom), tj. *saeta Sērica* ili *sēta Sērica*, što je značilo ‘kineska kosa’, također potaknula nove romanske opise svile. Ipak, u ovom našem početnom komentaru moramo tek naglasiti da su svi ovi izrazi bili usmjereni na važnu kinesku dimenziju te je vrlo poznato da čak i danas povezani kineski izraz *sī* (絲) znači ‘svila’.²

Valja sada ukratko objasniti što je svila! To je tkanina izrađena složenom obradom kukuljica (čahura) malih kukaca, tj. ličinki, odnosno gusjenica leptira zvanog dudov svilac (*Bombyx mori*) koje su u svojem početnom stadiju života jele lišće drveta bijele murve (*Morus alba*). Gusjenice bi zatim, ušavši u prijelaznu fazu, u smjeru pretvorbe u odrasle leptire, izradile svilenkaste bijele kukuljice koje bi postale izvor za proizvodnju svile. Ljudski proces proizvodnje svile uključuje metode koje su pogubne za dudova svilca unutar kukuljice, što bi, logično, prekinulo njihovu preobrazbu u odraslog leptira. Zanimljivo je da odrasle jedinke te vrste leptira nakon preobrazbe ipak ne žive dugo jer se više ne hrane, nego im je u tom periodu života jedina svrha razmnožavanje. U ovom kontekstu bitno je istaknuti da je postupak proizvodnje svile prvobitno nastao u Kini jer je bijela murva, tj. drvo koje služi kao glavni izvor hrane dudovu svilcu, u prošlosti rasla samo u sjeveroistočnoj Kini i možda u Japanu. Dakle, nije bilo moguće nigdje drugdje razviti tehniku izrade svile, osim u tom području (Slike 1 i 2).

Arheologija je utvrdila da su najraniji primjeri kulture svilenih buba, tj. obrade svile nastali u sjevernoj Kini u doba neolitske kulture Yāngsháo (仰韶) (5000-3000. pr. Kr), koja je pokrivala srednji pojas Žute rijeke (kin. *Huáng hé*, 黄河).

² Jezični podaci koje smo ovdje naznačili temelje se uglavnom na opisu Alemka Gluhaka, iako je u svom radu također spomenuo stkin. izraz *se-or* – ‘trgovac svilom’ te mongolski izraz *sirkek* i korejski *sir* za svilu (v. GLUHAK 1993: 599). O nekim detaljima može se pročitati i u jednom engleskom etimološkom pregledu (v. https://www.etymonline.com/word/silk#etymonline_v_23515). Međutim, Gluhakov pregled vrlo je važan zbog analize hrvatske i slavenske lingvistike. Inače, postoje i razni drugi izrazi za svilu i čak se katkad navodi stkin. *sēr*, koji podsjeća i na grč. i lat. izraze navedene u članku.

*Slika 1. Gusjenice dudovog svilca
(crtež Tajane Ivić)*

*Slika 2. Leptir dudovog svilca
(crtež Tajane Ivić)*

Naime, bili su već pronađeni primjeri izrađene svile u tom ranom kineskom neolitiku, iako se očito tada još nije radilo o velikoj proizvodnji te tkanine. Čak su i poljoprivreda i stočarstvo tada u Kini bili malo reducirani u usporedbi s tadašnjim opširnijim pomacima u zapadnom dijelu Azije (oko Mezopotamije). Recimo, u ranoneolitskoj Kini nije se još uzgajala pšenica, nego samo proso, a jedine pripitomljene životinje bili su psi i svinje. Tek poslije, u vrijeme iduće neolitske kulture Lóngshān (龍山) (3000-2000. pr. Kr), u Kini je počela obrada pšenice i ječma te uzgoj goveda, male rogaste stoke (koza i ovaca), kokoši i, napokon, konjâ. Nastale su, dakle, veze – i vjerojatno rana trgovina – od Kine na istoku Azije, sve do Mezopotamije. Mogli bismo to čak opisati kao početak „putova svile“, iako su nastali i drugi vrlo ključni izumi u Kini, primjerice, čaj.

U Kini je, prema *mitološkoj* priči, čaj otkrio vladar Shénnóng (神農) (oko 2727. ili 2750. pr. Kr), tzv. „božanski seljak“, koji se smatrao izumiteljem poljoprivrede. Dok se jednom bavio lovom, navodno mu je jedan njegov pomoćnik skuhao vodu u koju je upao čajni list. Iako je (prema ovoj priči) Shénnóng isprva kaznio svojeg pomoćnika zbog te inovacije, uskoro je doznao da je čaj dobar i da mu je uklonio umor.³ Prema jednoj drugoj legendi, nekoliko stoljeća poslije, kada je u središtu Kine zavladao kulturološki heroj Žuti car (Huángdì 黃帝) (oko 2697-2597. pr. Kr), njegova žena Léizǔ (嫫祖) slučajno je otkrila svilu preko čaja. Tobože je, dok je pila čaj, u njezinu šalicu upalo vlakno gusjenice dudova svilca i to joj je pokrenulo zamisao o izradi svilenih predmeta.⁴

Međutim, neovisno o ovim mitskim osvrtima na svilu, taj je osobiti proizvod postao simbolički motiv za sve jače trgovačke i kulturne veze između različitih područja u srednjoj Aziji, od Kine do Mezopotamije i Sredozemlja. Ipak, na osnovi povijesnih faktora, „putovi svile“ nastali su mnogo stoljeća nakon izuma svile u Kini, tj. tek od posljednjih stoljeća pr. Kr., premda je u prijašnjim dugim epohama, već od paleolitika, došlo do intenzivnih ekspanzija različitih etničkih skupina preko srednje Azije, ne samo do Kine nego i do mnogih udaljenih i okolnih područja.

Drevne azijske seobe

Koje su prve migracije krenule s jedne strane Azije na drugu, u najranijim razdobljima? Taj je proces započeo kada su prve vrste iz roda *Homo* (uglavnom

³ O čaju ćemo još ukratko nešto reći u nastavku, iako ćemo se ipak usmjeriti i na druge teme. No, mogu se pročitati razni opisi o povijesti nastanka i širenja čaja u: HERŠAK I ADŽIJA 2013.

⁴ Inače, prema legendi, Žuti car bio je jedan od ključnih vladara u drevnoj Kini, a njegova supruga, kao „izumiteljica svile“, bila je također pod njegovim utjecajem. Osim toga, naznačeno je da je on pokrenuo uzgoj žitarica i životinja (što je pridonijelo razvitku neolitika), izradu kola, čamaca, odjeće, lukova, dijadema i dvorana te razvitak astrologije, kalendara i medicine. Postoji zapis da je potaknuo jednog svojeg službenika da izmisli pismo. Za mitološke opise Žutoga cara i njegove supruge v. YUAN 1987.

H. erectus) otišle iz Afrike i naselile vrlo velik euroazijski pojas, sve do sjeverne Europe i jugoistočne Azije. Kasnije su neandertalski (i denisovski) tipovi prodrli sa zapada na istok, do područja oko Altajskoga gorja i susjednih krajeva, a zatim sve do Kine i Australije. Zanimljivo je da nove DNK analize uglavnom potvrđuju da upravo istočni Azijati (i čak sjeverni Kinezi) imaju najveći udio neandertalskih gena, iako je većina fosila te vrste bila pronađena u Europi.⁵ Ta razlika u područjima može se tumačiti kao utjecaj klime, životnih običaja i inovacija na ekspanziju po svijetu. Nasuprot tome, naša vrsta *Homo sapiens* krenula je iz Afrike negdje oko 100.000 g. pr. Kr., ali je onda došlo do udara nakon eksplozije megavulkana Toba na Sumatri (oko 73.000 ± 2000 g. pr. Kr) te je ukupna populacija naše vrste tada doživjela propast i smanjila se na manje od 10.000 pojedinaca! To je možda trajalo dosta dugo, ali zatim se nešto dogodilo u toj maloj populaciji.⁶ Nije sigurno, ali možda je već nastao inovativni ljudski jezik, koji je utjecao na razvitak bitnih kultura, a zatim su u nastavku naši preci vrlo brzo naselili golem dio Euroazije.⁷

Postoje, međutim, različite i čak suprotne hipoteze o podrijetlu jezika i kulture, ali neke analize jezičnih povezanosti mogu utjecati na našu viziju o ekspanziji po svijetu. Zanimljive su svakako i neke pretpostavke o širenju iz ljudske pradomovine, Afrike, preko Euroazije, koje su vjerojatno utjecale i na podjele ranih jezičnih skupina, u razdoblju nakon megavulkanske krize ili od kasnog paleolitika (možda od 40.000 – 20.000 ili 15.000 – 10.000 g. pr. Kr), s time da će neke novije današnje lingvističke skupine nastati nekoliko tisućljeća pr. Kr., s daljnjim pomacima u novom vijeku.⁸ Negdje do tog pomaka došlo je i do raspada tzv. denekavkaske jezične skupine, koja je povezivala i sinotibetske jezike (tj. kineski, tibetanski itd) sa srednjoazijskim (ketskim), nekim kavkaskim primjerima, baskijskim na

⁵ Taj podatak o udjelu neandertalskih gena v. u: WALL et al. 2013: 206; postoji i jedna ilustracija na Internetu, gdje se može vidjeti da je najveći udio neandertalskog DNK-a u sjevernoj Kini i Europi – najviše u Finskoj, Britaniji, Španjolskoj i Toskani (v. <https://evolutionistx.wordpress.com/2016/01/11/tentative-map-of-neanderthal-and-denisovan-dna-in-humans/>).

⁶ Ipak, prema jednoj najnovijoj analizi, tobože je jedan od najranijih predstavnika *Homo sapiens*a stigao u Europu iz Afrike čak prije 200.000 godina (ili 150.000), a taj zaključak nastao je iz analize fosila iz spilje Apidima, na jugu Peloponeza (v. HARVATI et al. 2019). Doduše, znamo također da su moderni ljudi rano stigli i na Bliski istok (valjda prije 120.000 godina ili više) i u istočnu Aziju do 90.000 pr. Kr., ali je taj udar Tobe snažno smanjio tu populaciju. Bez obzira na neke prijašnje ekspanzije, intenzivno širenje *Homo sapiens*a započelo je tek poslije 70 ili 60.000 godina (v. ilustraciju: <https://ktwop.com/2012/11/09/out-of-africa-again/>). Vrlo je moguće da je tada došlo i do ključne opće razlike na razini kulturnih faktora (čak i do razvitka jezika).

⁷ Što se tiče utjecaja Tobe na razvitak jezika, v. XEPHIAK 2018: 116-117. Zanimljiv je inače i komentar koji je iznio Luigi Luca Cavalli-Sforza (1922. – 2018) da je jezik osnova nastanka kultura i da je zapravo naša vrsta nastala već prije 300.000 godina, ali je tada imala tek „hardver“, a ne „softver“ (v. CAVALLI-SFORZA 1996: 101, 251).

⁸ Za hipoteze o najstarijim jezičnim podjelama i njihovim proširenjima v. RUHLEN 1994. Merritt Ruhlen prenio je i opisao ključne pretpostavke koje je iznio njegov profesor i kasniji suradnik Joseph Harold Greenberg (1915. – 2001).

zapadu i tzv. nadenskim u Americi. No, zasad je u ovom radu važno tek sažeti neke kasnije ekspanzije naroda koji su bili povezani sa srednjoazijskim jezicima i kulturama, što je napokon dovelo do nastanka i uspona „putova svile“.

Prema jednoj tezi, i drevni narodi iz nekadašnje keljteminarske kulture uz Aralsko jezero, koji su *možda* govorili prauralskim jezicima, širili su se srednjom Azijom u razdoblju 6000-5000. pr. Kr., s time da su nastavili svoj put prema sjeveru i na kraju postali najbrojniji narodi u europskom i zapadnosibirskom Arktiku (moguće je da su se čak povezali sa zapadnim jukagirskim skupinama). No, bilo je i hipoteza da se uralska skupina odavno raširila na sjeveru, iako su postojale i teze da je bila u dodiru s civilizacijom doline Inda (2700-1750. pr. Kr), kao i s ranim altajskim jezičnim populacijama.⁹ Ipak, neki znanstvenici koji su se fokusirali na prapovijest altajskih jezika pretpostavili su da se i altajska pradomovina nalazila baš između Kaspijskog jezera i Altajskoga gorja te da je iz tog područja jedna velika populacija možda nakon 5000. pr. Kr. krenula na istok, a iz te skupine nastali su novi altajski narodi – prema nekim tezama, korejsko-japanska praskupina.¹⁰

Međutim, možemo reći da je za razliku od tih ranih uralskih ili altajskih pomaka, jedna druga vrlo bitna kulturna i etnička ekspanzija pokrenula intenzivnije dodire baš uz srednjoazijski pojas, što će utjecati na početak fenomena „putova svila“. Riječ je zapravo o pomacima i utjecajima nekih ranijih indoeuropskih skupina na susjedne narode. Doduše, prvi Indoeuropljani koji su krenuli iz svoje pradomovine prema istoku, u Aziju, napustili su kraj između srednje Volge i rijeke Oke. Zbog toga su omogućili da se uralske skupine pomaknu

⁹ Pretpostavku da su prauralski narodi stigli iz keljteminarske kulture na jugu do Urala predložio je odavno etnolog i arheolog Valerij Nikolajevič Černjecov (1905. – 1970), a tu je ideju prihvatio i mađarski povjesničar István Fodor (v. HERŠAK 2005: 171-172 i opise: МАТЮШЕЧКО 1997: 43; КОЦАРЕВ 1989: 314; FODOR 1982: 58-59, 66). No, znanstvenik Pavel Markovič Doluhanov (1938. – 2009) iznio je svojedobno drukčiji zaključak da su „protouralski“ narodi živjeli na sjeveru Europe tijekom posljednjega glacijalnog maksimuma (20.000 – 18.000. pr. Kr) (v. HERŠAK 2005: 164). Inače, što se tiče prajezika iz civilizacije doline Inda, nekada je postojala i teza o uralskoj vezi s tim jezikom. No, ta je ideja danas jako upitna jer se dotični drevni indski natpisi uglavnom pokušavaju povezati s dravidskim (pra)korijenom. Glede veza između uralske i altajske jezične skupine, „sinharmonijska“ tendencija postojala je u tim jezicima, iako bi hipotetska uraloaltajska faza (ako ima neku osnovu) imala drevno podrijetlo.

¹⁰ Tu su hipotezu više-manje zagovarali znanstvenici Roy Andrew Miller (1924-2014) i Benjamin Irving Rouse (1913. – 2006) koji su pretpostavili da su i korejsko-japanski narodi potekli iz najistočnije altajske skupine (v. MILLER 1971; ROUSE 1986). Miller je smatrao da su Altajci rano stigli do mongolskih krajeva i dalje na istok, gdje će nastati prototunguške skupine, s time da je ključna istočna skupina stigla u Koreju oko 4000. pr. Kr. te je poslije, oko 2600. pr. Kr., uslijedila migracija na Japan. I Rouse je taj pomak iz Koreje na Japan datirao oko 2500. pr. Kr., uz komentar da su ti novi doseljenici susreli u Japanu i pretke Ainua (a valjda i neke druge pranarode). Doduše, mora se naglasiti da neki današnji znanstvenici ne smatraju kako je korejska i japanska temeljna populacija podrijetlom bila iz altajske skupine.

suprotno preko Urala i Volge do rijeke Oke (i napokon do Baltika), dok su Indoeuropljani nastavili svoj put prema Sibiru i do nižih tokova rijeka Jeniseja i Angare, gdje je nastala afanasjevska kultura (3300-2500. pr. Kr). Budući da su istraživači poslije otkrili sličnosti između te sibirsk kulture i arheoloških nalaza iz Tarimske zavale na jugu (na zapadu današnje Kine), moglo se zaključiti da su ti doseljeni ljudi najvjerojatnije bili preci indoeuropskih Toharaca. No, znatno opširniju ekspanziju izvele su druge indoeuropske skupine, i to uglavnom indoiranska jezgra.

Indoiranske migracije i doticaji

Indoiranci, koliko se može zaključiti, razvili su se u srednjoj Euroaziji, malo istočnije od Crnoga mora i sjeverno od Kaspijskog jezera. Bilo je to vjerojatno uz Volgu, s kasnijim proširenjem u raznim pravcima i također preko Urala. Rano su se počeli baviti poljoprivredom i uzgojem domaćih životinja, pogotovo ovaca, ali i konja. Međutim, prvi arheološki nalazi o uzgoju konja bili su otkriveni istočno od Urala, na sjeveru današnjeg Kazahstana, u tzv. botajskoj kulturi (4700-3100. pr. Kr), a čini se da su ljudi iz te kulture bili potomci drukčijih populacija, možda i prauralskih. No, konji su utjecali na Indoirance! Zanimljiv je malen kip konja koji je pronađen u nalazištu Sjezžeje (rus. *Съезжее*), u sklopu tzv. samarske kulture (5000-4700. pr. Kr) uz Volgu, koja bi mogla biti izraz neke praindoiranske skupine. Indikacije o stočarstvu, prema istraživanjima, postojale su također u mnogim obližnjim kulturama, ali znatno poslije, kada je velik dio indoiranske skupine krenuo na istok, preko Urala, nastala je ključna andronovska kultura (2200-1000. pr. Kr), s važnim novinama. Jedan vrlo bitan primjer otkriven je u andronovskom nalazištu Sintašta, upravo u jednom grobu, gdje se uz sahranjenoga čovjeka nalaze njegovi konji i ostaci kočije. To je bila prva, zapravo najstarija kočija koja je bila otkrivena u jednom arheološkom nalazu.

Kada je andronovska kultura nastala, obuhvatila je i dio uralske populacije, koja je boravila na dotičnom području (Karta 1). No, temeljni su pokreti najvjerojatnije polazili od indoiranske osnove. Međutim, već nakon 2000. pr. Kr. došlo je do podjele indoiranske cjeline na tzv. indoarijsku i iransku podskupinu. Ta se podjela dogodila, čini se, nakon opširnih migracija prema jugu, kada su neke velike podskupine izišle iz andronovske jezgre i krenule južno najprije do bakrijsko-margijanskog arheološkog kompleksa, koji se od 2400-1600. pr. Kr. nalazio oko širega gornjeg područja rijeke Amu-Darje. Jedan dio iz te „južnomigracijske“ skupine krenuo je vjerojatno i jugozapadno do Mezopotamije, dok je glavni dio tih doseljenika naselio područje iznad i oko rijeke Ind, a zatim do rijeke Gange (Ganges) na velikom indijskom području, što je potaknulo (recimo) nastanak

Karta 1. Za keljteminarsku kulturu uz Aralsko jezero vežu se neke teze o prauralskom, uralsko-altajskom ili altajskom podrijetlu (v. bilješke 9 i 10). Izraz BMAK je Baktrijsko-margijanska civilizacija (ili kultura) datirana između 23. i 18. st. pr. Kr. (u prosjeku).

Zatim, od 18. do 12. st. pr. Kr. iznad Crnoga mora i Kaspije nastala je "brvanska" kultura (rus. срубная, engl. Timber Graves), koja je imala osnovnu ulogu u razvitku Skita. Još je starije bilo sintaško središte, istočno od Urala (s važnim lokacijama, osim Sintašte pogotovo i Arkaim), datirano oko 23. st. pr. Kr., vremenski slično kao i BMAK.

Međutim, ključan je bio kasniji nastanak andronovske kulture (nakon 17. st. pr. Kr.).

budućih indoarijskih naroda.¹¹ Što se, pak, tiče pomaka nekih Indoarijaca prema Mezopotamiji, to je utjecalo na nastanak Kasitske dinastije u Babiloniji (1531-1155. pr. Kr), a nastale su i veze s hurijском državom Mitani (oko 1500-1300. pr. Kr, Slika 3). Dvojica kasitskih i čak oko sedmorica mitanskih vladara imala su navodno „arijska“ imena. Osim toga, u jednom mitanskom zapisu („Ugovor o vazalstvu“), koji je bio napisan za odnos s Hetitskim Carstvom, vladaru Hetita istaknuta su imena Indre, Mitre, Varune i Nāsatyte. Također, nešto kasnije (1345. pr. Kr) jedan mitanski stručnjak (na hetitskom) napisao je upute o uzgoju i vježbanju konja, a u kasitskom području pojavili su se prvi prikazi kentaura, što svakako govori o razvitku jahanja. Inače, osnovne iranske skupine, za razliku od indoarijskih, nisu možda odmah krenule na jug, iako su se širile po srednjoj Aziji. U biti, nastavile su pomak prema istoku, čak sve do kineske granice (i

¹¹ Za više informacija o indoarijskom podrijetlu iz srednje Euroazije v. radove Jelene Kuz'mine (1931-2013). Prva je njezina važna knjiga o toj temi: КУЗЬМИНА 1994, iako je mnogo kasnije napisala sažete radove o seobi Arijaca na jug, andronovskoj kulturi te čak o nastanku „putova svile“, v. КУЗЬМИНА 2008a, 2008b i 2009). Spomenuli smo da je prvi primjer kožija bio pronađen u Sintašti, u andronovskoj kulturi. No, danas se andronovsko nalazište Arkaim smatra ključnim u razvitku dotičnih plemena.

Slika 3. Kentaure na kasitskom pograničnom kamenu (kudurru) iz Sippura na jugu Mezopotamije iz vremena vladavine kralja Meli-Šipaka, 1186–1172. pr. Kr. (crtež Emila Heršaka)

vjerojatno su zbog utjecaja potaknule preseljenje afanasjevskih, tj. ranih toharskih plemena u Tarimsku zavalu), dok se jedna druga iranska skupina proširila na zapad, sjeverno od Crnoga mora, i pokrenula brvansku kulturu (rus. *срубную*), koja će biti osnova za Skite.¹² No, u doba završetka andronovske kulture, mnoge iranske skupine naselile su prostor između blizine Inda i Mezopotamije, tj. brdske krajeve koji se (i danas) nazivaju Iranska visoravan. Na jugozapadu tog pojasa u 7. stoljeću pr. Kr. nastalo je Perzijsko Carstvo (Karta 2).¹³

U svakom slučaju, utjecaji iranskih, indoiranskih i drugih drevnih indoeuropskih naroda diljem srednje Euroazije možda su potaknuli stočarstvo i konjaništvo u Kini, što bi sigurno bio važan detalj za povezanost na tom širokom prostoru.¹⁴ Međutim,

¹² Izraz „brvanska kultura“ jest hrvatski iz naznačene ruske verzije, za razliku od engleske opširnije fraze *Timber Graves Culture* (v. HERŠAK 2005: 269).

¹³ Inače, poznato je da su nazivi „iranski“ i „indoarijski“ u biti povezani. Polazište se nalazi u *Avesti*, zbirci vjerskih tekstova koje je pokrenuo prorok Zarathuštra (i koje su njegovi nasljednici nastavili). Jezik iz te zbirke zove se avestički (avest), koji se razvio iz tzv. prairanskog. Međutim, u vezi s izrazom „iranski“, u *Avesti* se nalazi naziv *Irān* izveden iz korijena *airyānəm* – ‘arijski’. Što se, pak, tiče izraza „indoarijski“, jasno je da sadrži oblik „arijski“, iako ima dodatak imena rijeke Ind, nazvane na drevnom jeziku **sind^hus* – ‘velika voda’ (sanskrtki *sīndus*, सन्धि, i u *Avesti* oblik *hindu*-).

¹⁴ Vjerojatno je kineski izraz za govedinu nastao iz indoeuropskih i staroiranskih primjera: usp. ie. **g^wou* – ‘govedo, stoka (krava)’ s stiran. *gáuh* i kineskim izrazima *gǔ* (牯) – ‘bik’ (stkin. **k^uuo*) i *niú* (牛) – ‘krava, vol’ (stkin. **ngieu*). I kineski izraz *yáng* (羊) – ‘ovca/ovan’ (stkin. **(γ)riang*) možda dolazi od sogdačke riječi *wrⁿ* – ‘janje’ (stiran. **varāna*) i toharske *yriye* (< **w^{ar}’ān*). Zanimljivo je da današnji kineski izraz za kola ili auto, *chē* (車), potječe od stkin. **klyag*, vjerojatno od indoeuropskoga izraza **k^wék^wlo* – ‘kolo, kotač’. Čak su i rani nalazi kineskih kola izgledom vrlo slični drevnim iranskim crtežima kola iz srednje Euroazije.

Karta 2. Širenje Perzijskoga Kraljevstva

Karta 3. Područje na kojem su živjeli Sogdijci, jugoistočno od Arala i uz dolinu Fergane, i mjesta koja su rano nastala na tom području. Mnoga su vezana uz uspon Sogdijaca. Izraz "Jagnob" (rus. Ягноб) vezan je uz ime rijeke, a odnosi se i na današnji narod pod nazivom "Jagnobi", koji su izravni potomci Sogdijaca.

ti i neki drugi takvi faktori nastali su u prapovijesnim kulturnim fazama. Ipak, ovaj će se članak u nastavku fokusirati na iduće povijesne događaje, a najprije će se ukratko osvrnuti na dva drevna (povijesna) naroda koji su imali velik utjecaj na dodire kroz srednju Aziju (logično je da ih i Frankopan navodi u svom radu).

Sogdijci (avest. **syrd-/syrd* i stperz. *Sugda/Suguda* → perz. *Sōgd*), ljudi iz jedne od iranskih etnija, imali su u prošlosti ključnu ulogu u razvitku „putova svile“ (Karta 3). Njihovi su preci stigli iz sjevera i naselili srednjoazijski kraj sjeverno od povijesnoga grada Baktrije, uglavnom u području koje se zvalo Transoksijana, južno od Aralskog jezera te između rijeka Amu-Darje i Sir-Darje.¹⁵ Sogdijski glavni grad bio je Samarkand.¹⁶ Inače, u 6. stoljeću pr. Kr. Perzijsko Carstvo, pod vladavinom Kira Velikoga (vl. 559-530. pr. Kr), osvojilo je Sogdijanu, a u *Avesti* (zoroastrijsko-religijskom radu) ističe se da je zemlja Sogdijana bila drugo važno područje nakon Āiryanəm vaēdže (domovine Arijaca). Ipak, neki su povjesničari istaknuli i podjele svijeta između oblasti Irana, gdje se razvila bitna pozitivna civilizacija, i područja Tūrāna, koji je bio problematičan.¹⁷ U *Avesti* su turanski i iranski ljudi označeni kao srodni, premda će kasnije u perzijskim predajama doći do pomaka pa će zemlja Tūrān biti opisana kao područje između Irana i Kine te kasnije kao zemlja turkijskih skupina.¹⁸ No, neke geografske karte o Tūrānu, koje možemo naći na Internetu, lociraju čak i sogdijske krajeve u tu „izvaniran-sku“ regiju. Zapravo, kada je Aleksandar Makedonski (r. 356., vl. 336-323. pr. Kr) porazio prvotno Perzijsko Carstvo, njegova je vojska 328. pr. Kr. zauzela

¹⁵ Sogdijanska domovina, u odnosu na današnje srednjoazijske zemlje, pokrivala je srednjojužni Kazahstan, istočni Uzbekistan, zapadne krajeve Tadžikistana i Kirgistana te sjeveroistočni dio Afganistana.

¹⁶ Samarkand, ili neki osvrt iz toga grada ili uz mjesta, *možda* je pokrenuo ime Sogdijaca. Ipak, indoeuropski jezikoslovac Oswald Szemerényi (1913-1996) tvrdio je da je sogdijsko ime u vezi s nazivima Skita, Skula i Saka, što bi značilo da su ti dotični iranski narodi srodni. Szemerényi je taj opći naziv povezao s ie. korijenom *skuda – ‘strijelac’, što bi imalo osobito značenje. No, u svojem radu spomenuo je i drugu tezu (i to ne vlastitu). Sogdijsko ime *swyt/syrd* navodno je izvorno najprije značilo ‘spaljen’ (tj. krajolik), a poslije ‘čist’ i ‘božanstven’ (v. SZEMERÉNYI 1980: 46). Tu je viziju u 19. stoljeću opisao češko-austrijski geograf Wilhem Tomaschek (Vilém Tomášek, 1841. – 1901), koji je istaknuo da su iranski jezikoslovci izveli sogdijsko ime iz arijske [= praarijske] jezgre i da je taj naziv isprva značio ‘rast, sjaj, gorjeti’, a zatim ‘čist, sveti’ (TOMASCHEK 1877: 10-11). Te i neke druge (novije) hipoteze o podrijetlu etnonima Sogdijaca opisane su već u *Iranskoj enciklopediji* (v. LURJE 2017).

¹⁷ Frankopan je definirao *Iran* kao središte reda i civilizacije, a *Turan* kao područje nereda, bezvlade i pogibelji (2019: 103).

¹⁸ Prema *Avesti*, vladar Jima iz izvorne zemlje Āiryanəm Vaēdža imao je trojicu sinova: Sairima, Tūra i Arja. Prva dvojica ubila su trećega, Arju, i pokrenula turanski narod, iako je, prema jednoj perzijskoj verziji, Sairima bio „Salm“ iz Rima i Zapada. Inače, ime Arja bilo je isto kao Eradža, Iradža i, skraćeno, „Iran“. Na kraju će ipak njegov narod nadvladati svoje suprotne rođake koji će, kako je bilo rečeno u vezi s nazivom „Tūrān“, opisati kao drugi narod (za te podatke v. МЕЛЕТИНСКИЙ 1990: 217, 535, 540-541; MASSON-OURSSEL I MORIN 1972: 320-322; izvori su opisani i sažeti u: HERŠAK 2005: 150-151).

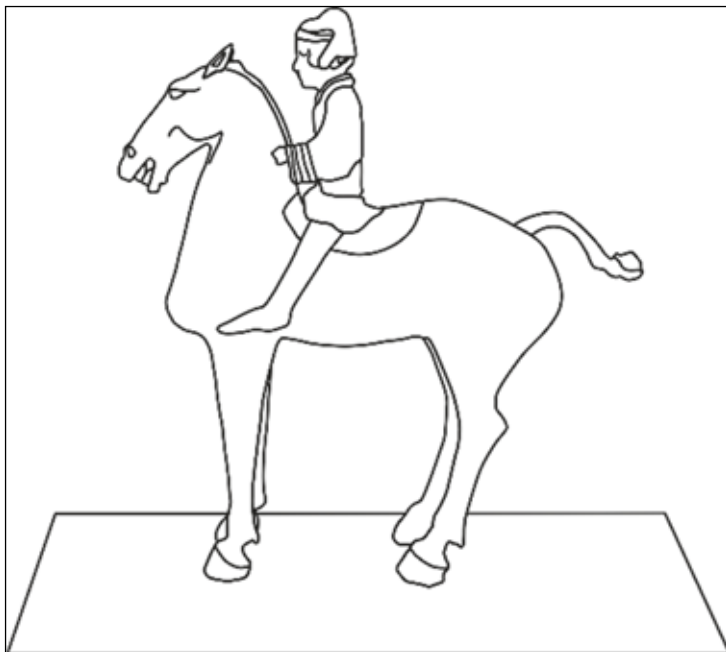
Sogdijanu i slijedila je faza kada su se Sogdijci nalazili u različitim kraljevstvima, iako su uspostavili i veze s Kinom. Vjerojatno je već u 3-2. ili 2-1. stoljeću pr. Kr. došlo do uspona „putova svile“, koje su Sogdijci znatno poticali, jašući i na svojim dvogrbim devama (*Camelus bactrianus*). Osim same svile koju su Kinezi počeli nuditi svijetu, za njih je bilo ključno dobivati i važne konje, i to uglavnom iz Ferganske doline, koja se nalazila nedaleko od središta zemlje Sogdijaca. To kinesko nastojanje da se dobivaju konji iz Ferganske doline, ključno od početka dinastije Han, dobro je poznato u povijesnim analizama.¹⁹

Drugi za nas trenutno zanimljiv srednjoazijski narod bio je Yuèzhī (月氏) iz Tarimske zavale kraj Kine, koji je u 2. stoljeću pr. Kr. zauzeo sogdijski kraj, tada pod grčko-makedonskom vlašću (nakon Aleksandrove ere). Bilo bi zgodno razmisliti tko su bili ti Yuèzhī. Jesu li bili toharski narod? Ta teza postojala je u znanosti, ali jedan je komentator zaključio da je kineski naziv *Dà Yuèzhī* (大月氏), „Veliki Yuezhi“, bio tek iranski naziv „Veliki Garaci“ (ili „Gardžiki“)²⁰. Čini se da je taj narod bio povezan sa širokom iranskom (ili možda i „skitskosibirskom“) skupinom koja je u grobnim humcima (kurganima, prema rus. izrazu *курган*, ili hrv. *tumul*) u arheološkom nalazištu Pazirik u Altaju ostavila vrlo značajne predmete (Slika 4). Konkretno, prema nekim predmetima iz Pazirika (čak i prikazima neprijateljskih lica) nastala je teza da su ti iranski ljudi bili u sukobu s narodom Xiōngnú (匈奴), koji se na kraju 3. i u 2. stoljeću pr. Kr. proširio na sjeveru Kine, a na kraju će potaknuti novu ekspanziju povezane jezgre koja će se nazvati Huni (grč. *Ούννοι*, lat. *Hunni*). Međutim, koliko znamo, Xiōngnú su napali narod Yuèzhī 205., 177. i 167. pr. Kr., što ih je potaknulo na pohod prema jugozapadu, u Transoksijan u Baktriju.²¹ Uskoro su preseljeni voditelji iz naroda Yuèzhī pokrenuli novu državu, Kušansko Carstvo (170. pr. Kr.-230. n. e), koje se proširilo po srednjoj Aziji, a zatim (od 2. stoljeća n. e) preko sjeverozapadne i srednje Indije. Čak su malo prije pada te države Xiōngnú izgubili vlast nad Kinom (216. n. e) i zato su dotični Huni morali krenuti na Zapad, gdje su 370. n. e. prešli preko Volge i već 375. n. e. porazili istočnogotsku državu, koja se nalazila na širem istoku Europe. To je dovelo do

¹⁹ Poznati su kipovi i crteži konja po izgledu iz Ferganske doline koji su se izrađivali u razdoblju dinastije Han. Inače, autor EH je tu temu iznio i u nekim svojim ranijim predavanjima prije više godina te možemo dodati da je i Frankopan to istaknuo u svojoj knjizi (v. FRANKOPAN 2019: 9).

²⁰ V. BAILEY 2009: 6-7, 16, 101, 116, 121, 133.

²¹ Za razliku od te tvrdnje, Frankopan je napisao da su Kinezi protjerali narod Yuèzhī (2019: 19). Ipak, premda možda postoje i takve interpretacije, slijedili smo druge povijesne analize u kojima je istaknuto da su Xiōngnú (ne Kinezi) protjerali narod Yuèzhī. Osnovni je izvor za ove događaje „otac kineske historiografije“ Sīmǎ Qiān (司馬遷, 145-86. pr. Kr) koji je, između ostaloga, zapisao da su Xiōngnú ubili vladara Yuèzhīa i od njegove lubanje izradili čašu za piće (БОРОВАКОВА 2005: 15-20; КЛЯШТОРНЫЙ I СУЛТАНОВ 2009: 76). Još je ranije Herodot opisao sličan običaj izrade čaša od lubanja u Skita (Herodot, IV, 65).

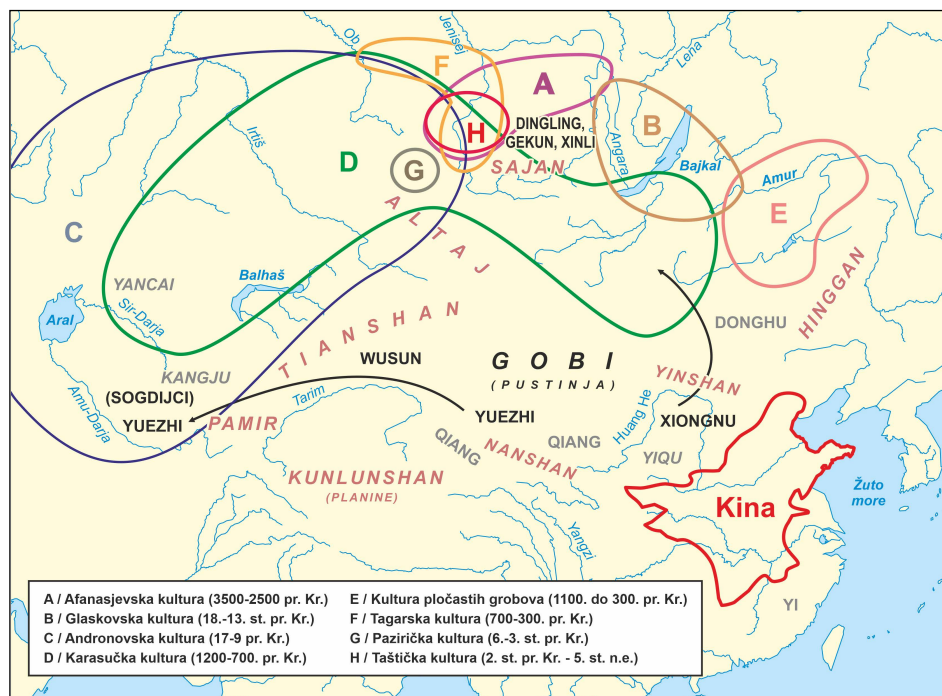
Slika 4. Keramički kip jahača iz razdoblja kineske dinastije Han, pronađen u grobu generala u mjestu Xianyang (Shaanxi). Prema svim analizama konj je bio doveden sa zapada, iz područja Fergane (crtež Emila Heršaka).

velikih europskih migracija. Naime, zbog tih događaja zapadni i istočni Goti utjecat će na opširne migracije, iako su nakon hunske ekspanzije prema Europi ovamo stigli zapadni turkijski narodi koji su bili povezani s tim hunskim pokretom. To se odnosilo i na drevne Bugare, tj. turkijske Protobugare, koji su prvi put zapisani u rimskoj *Kronologiji* iz 354. n. e., i to s lat. nazivom *Vulgares*. Poslije su stigli Avari i turkijski migranti iz Azije, s time da su ti Turci pokrenuli nastanak države Hazara, čiji su vođe prešli na židovsku religiju (između 8. i 10. stoljeća, Karta 4).²²

U antici i srednjem vijeku različite religije proširile su se na područjima uz „putove svile“. Već u doba Perzijskog Carstva temeljna religija bila je ona koju je pokrenuo važan prorok Zarathuštra pod nazivom zoroastrizam, ili možemo reći: mazdaizam.²³ Čini se da su štovatelji mazdaizma utjecali na židovstvo i

²² Izraz o Bugarima u spomenutoj *Kronologiji* bio je lat. *Ziezi ex quo Vulgares*, tj. 'Ziezi [tj. sin Šema i unuk Noe] od kojih su Bugari' (v. *Kronologija*, pogl. 15. http://www.tertullian.org/fathers/chronography_of_354_15_liber_generationis.htm). Općenito za drevne Bugare v. CTAMATOB 1997; za Avare HERŠAK I SILIĆ 200; za sažetak o turkijskim i hunskim faktorima (i općenito o altajskim narodima) HERŠAK 2000.

²³ Naziv „zoroastrizam“, kojim se neki pisci često koriste, izveden je od stgrč. izraza *Ζωροάστρης* za Zarathuštru, dok drugi naziv, „mazdaizam“ (koji je vjerski točniji), polazi od imena vrhovnoga Boga te religije, Ahure Mazde ('svjetlost/gospodar mudrosti, istine i dobrote'). Inače, nije

Karta 4. Uz afanasjevsku, andronovsku i paziričku kulturu tu su drevna istočna “glaskovska”, koja je prema jednoj tezi bila opisana kao ishodište tunguskih i pramon-golskih plemena (v. Гумилев 1960: 23–24, 32–35)., te velika karasučka, koja se smatra ključnom nasljednicom.

kršćanstvo. Primjerice, već u Starom zavjetu perzijski car Kir Veliki bio je opisan kao Božji „pomazanik“ (Iz 45, 1). Poznato je da je nakon osvajanja Babilona oslobodio Židove iz središta Mezopotamije i omogućio im da se vrate u svoju izvornu zemlju te izgrade novi hram u Jeruzalemu. Što se tiče kršćanstva, dobro je poznat osvrt u Novom zavjetu da su trojica kraljeva, tj. „mudraci s Istoka“ stigli da se poklone novorođenom Isusu (Mt 2, 1-12). Grčki izraz *μάγοι* – „magi“ za te ljude u tom izvornom tekstu značio bi doslovce ‘sljedbenici mazdaizma’. Osim toga, mogu se naći i neki drugi religijski zapisi koji bi upućivali na utjecaj mazdaizma na vjerske koncepcije u judaizmu i kršćanstvu. I doista, te su se religije širile po zapadnoj i srednjoj Aziji, iako je bilo i nekih drugih značajnih vjerskih pomaka. Ključni činitelj bio je budizam, koji je zahvatio srednju Aziju, kao i istočni azijski prostor. Siddhartha Gautama (566-486. pr.

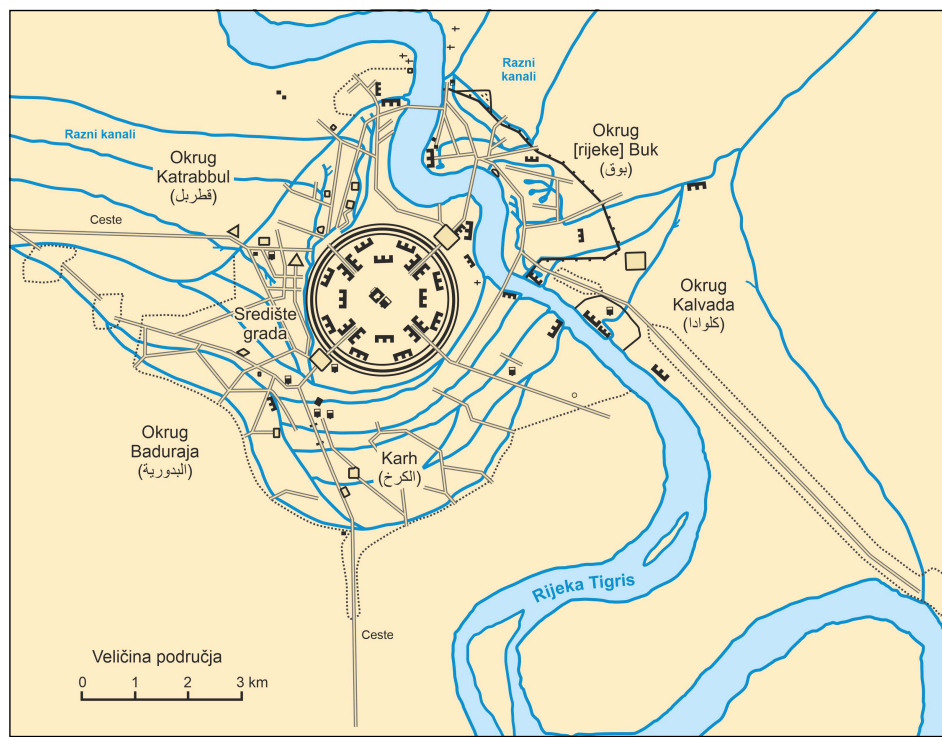
poznato kada je Zarathuštra živio. Neke teze datiraju njegov život između 1500. i 1000. pr. Kr. ili ranije, i to prije nastanka Perzijskog Carstva, a možda je živio čak u Baktriji ili sjevernije. No, prema nekim drugim pretpostavkama, njegova epoha datira se u 7. – 6. st. pr. Kr., dakle već u doba Perzijskog Carstva (premda je u knjizi označena 1000. pr. Kr., što nam se čini točnim).

Karta 5. Arapski svijet od 7-11. stoljeća

Kr), koji je pokrenuo tu vjeru, rodio se za vrijeme vladavine Kira Velikog (u 6. stoljeću pr. Kr). Premda je budizam nastao ranije, šira ekspanzija te religije krenula je tek od sredine 3. stoljeća pr. Kr. Bitnu ulogu u tome imao je indijski vladar Ašoka (r. 304., vl. 268-232. pr. Kr), iako je na širenje te vjere utjecala i helenistička (grčka) kolonija u srednjoj Aziji (oko Baktrije) i kasnije Kušansko Carstvo. Budizam je postupno obuhvatio i Kinu – iako onamo dopijeva tek na početku n. e. širio se najviše diljem Azije, sve do 1000-1200. n. e. Znamo da je u međuvremenu, službeno od 622. n. e., došlo do uspona islama, jedne nove vjere koja je preuzela i neke detalje iz drugih (srodnih) religija. S tim je u vezi i Isus dobio velik status u islamu, zbog čega su vođe islama najprije na Bliskom istoku, a potom i drugdje trebali načelno poštovati ljude iz srodnih religija, tzv. „Narode knjige“, uglavnom Židove i kršćane. No, što se tiče Perzije, kada je došlo do ekspanzije islama, u početku se nije pokrenuo otpor prema vjernicima mazdaizma, kojih je još u 10. stoljeću bilo mnogo u nekim područjima. Međutim, u 11. stoljeću islam je prevagnuo u toj zemlji (i širem području) te uspostavio nadvlast (Karta 5).²⁴ Inače, golem i vrlo važan islamski grad koji je nastao u 8. stoljeću, Madīnatal-Salām, tj. „Grad mira“, dobio je perzijski naziv Bagdad,

²⁴ ПЕТРУШЕВСКИЙ 1966: 34, 36-37.

Slika 5. Zemljovid srednjovjekovnog Bagdada (767-912). Šira verzija prikaza srednjovjekovnog Bagdada i kratki povijesni pregled mogu se naći na stranici (<https://hr.wikipedia.org/wiki/Bagdad>).

„Bog dao“, tj. izraz koji je vrlo razumljiv (jezično) na hrvatskom (Slika 5).²⁵ Međutim, već u ranoj povijesti islama postojao je čak pomalo čudan odnos nekih muslimanskih pisaca prema svili.²⁶

²⁵ Bag je iranska verzija izraza „bog“, koji su slavenski jezici preuzeli vjerojatno od susjednih skitskih ili sarmatskih iranskih naroda. I ta je riječ ista kao u perzijskom (usp. skitski **baga-*, stperz. *baga-* i perz. *bay-*, v. ALEMKO 1993: 137). Što se, pak, tiče dodatka *-dād*, povezan je sa slavenskim izrazom „dati“, dok je hrv. osnovica „dao“ ili stslav. (i kajkav) „dal“ povezana sa srednjoperzijskim glagolom *dādan* (usp. stiran. *dadāiti* i sanskrtski *dādāti* s našim glagolom „dati“).

²⁶ U islamu postoji tradicija prema kojoj muškarci ne smiju nositi svilu jer će u tom slučaju doći sudnji dan. Međutim, nošenje svile bilo je popularno među predislamskim Arapima. Djed po ocu Božjeg poslanika, Abdul-Muttalib, bio je pokopan u srebrnom ogrtaču, kako je bio običaj bogatih Arapa toga vremena. Ibn Hišam (u. 833), koji je u prošlosti bio islamski učenjak, zapisao je da je Božji poslanik posjedovao košulju od svile (arap. *sundus* – ‘svileni brokat’) koju je nosio isključivo u bitkama jer navodno kroz svilu teško može proći strijela pa djeluje kao pancir. To je i jedina prilika kad je muškarcu dopušteno nositi svilu. Imam Ebu Hanifa (699-767) ovo je potvrdio u djelu *Veliki fikh* i rekao da je u bici dopušteno nositi svileni brokat jer on može zaustaviti strijelu. Ipak, koristio se terminom *sundus* (‘brokat’), a ne *harīr* (‘svila’). Nošenje svile za muškarca bilo je potpuno zabranjeno u svakom drugom kontekstu. Više hadisa

Nestorijansko kršćanstvo – put na istok

Zemljopisno širenje i ključni uspon kršćanstva tijekom kasne antike i ranoga srednjovjekovlja često se tumači u odnosu na Europu, iako je manje poznato da je kršćanstvo imalo velikog uspjeha i u Aziji, a ne samo u širem prostoru Bizanta, pa čak i dalje na istoku. Prema jednom opisu, „i u srednjem vijeku bilo je više kršćana u Aziji nego u Europi“²⁷.

U daljnjem će se tekstu fokus usmjeriti upravo prema toj pojavi kršćanstva u Aziji, ponajviše nestorijanstvu, iako su na tom području postojale uglavnom i druge istočne religije (islam i budizam).²⁸

Širenje kršćanstva u Aziji počelo je rano.²⁹ Prema zapisu sirijskog ranokršćanskoga gnostika po imenu Bardesan (154-222), u srednjoj Aziji u 2. stoljeću postojale su kršćanske zajednice u Partiji i Baktriji. Poslije je srednjovjekovni perzijski geograf Al-Bīrūnī (973-1050) datirao pojavu kršćana u srednjoazijskom Horasanu u 3. stoljeće. Arapski pisac iz 10. stoljeća Ibn an-Nadīm (u. 995. ili 998) datirao je „dualiste“, tj. manihejece (ne vjerske mazdaiste) i kršćane u Sogdijani čak u doba „davnih vremena“. Arheološki nalazi potvrdili su da je važno kršćansko središte u Aziji bio grad Merv (u Turkestanu), gdje je prvi episkop u 4. stoljeću bio Bar Šaba (u. oko 366).³⁰

U kasnim stoljećima antike kršćanska Crkva doživjela je burne događaje koji su bitno utjecali na daljnje širenje kršćanstva na istok. Osim teoloških rasprava o naravi (i potvrđenim postupcima) Krista, bilo je važno i razmišljanje o jedinstvu Crkve (Karta 6). Tada su odnosi između Bizanta i perzijskog Sasanidskog Carstva imali važan utjecaj na istočno kršćanstvo. Sasanidsko je Carstvo dugo

---

– predajom sačuvane izreke proroka Muhameda i njegovih sudrugova – to potvrđuje, a najjasnije jedan koji je zabilježio Ebu Davud (817-889) u svom *Sunenu* (4057), gdje kaže: „Ali bin Abi Talib navodi da je Poslanik (savs) uzeo komad svile u svoju desnicu i komad zlata u svoju ljevicu i rekao: Ovo dvoje je haram (zabranjeno) muškarcima mojeg ummeta!“. Navedene su podatke autori dobili od Edina Muftića iz Leksikografskog zavoda Miroslava Krleža. Za potpunije informacije o navedenoj temi i drugim ključnim povijesnim temama o islamu korisno je kontaktirati s E. Muftićem (edin.muftic@lzmk.hr).

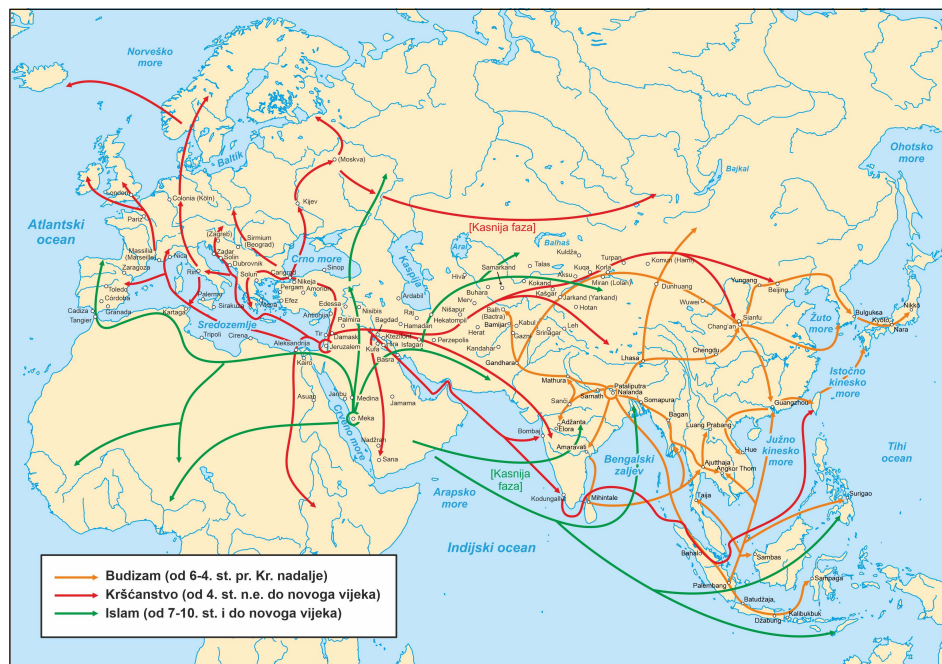
²⁷ FRANKOPAN 2019: 55.

²⁸ Autori ovog članka namjeravaju ubuduće više opisati i druge religijske dimenzije u srednjoj Aziji, iako je sada fokus na temi o širenju kršćanstva koja je (uvjetno rečeno) općenito manje poznata.

²⁹ Prema jednoj tradiciji, prvo širenje kršćanstva u Aziji pokrenuo je Toma Apostol (u. 72. n. e). Naime, kršćanski pisci iz kasne antike zapisali su da je u Indiju prenio dotičnu vjeru. Također, postoji legenda iz 13. stoljeća koja govori da je Toma bio i nekoliko dana u Kini, ali vidjevši da mu djelatnost ne donosi rezultate, otišao je iz te zemlje, iako je u Kini ipak ostavio trojicu ili četvoricu učenika.

³⁰ Posljednji perzijski car Jezdegerd III. (632-651) bio je ubijen u Mervu, a njegov pokop organizirao je nestorijansko-kršćanski mitropolit Ilija (НИКИТИН 1984: 124; ПЕТРУШЕВСКИЙ 1966: 33).

Karta 6. Širenje najvažnijih euroazijskih religija

poticalo mazdaizam, ali je u kasnom razdoblju i kršćanstvo dobivalo sve veću naklonost perzijskih vladara. Nakon Nicejskog (325) i sabora biskupâ u Perziji (početkom 5. stoljeća), činilo se mogućim uspostavljanje jedinstva u Crkvi. Međutim, pogoršanje odnosa između Bizanta i Perzije te nesuglasice unutar Crkve onemogućili su uspostavu crkvenog jedinstva. Patrijarh grada Carigrada (Konstantinopola) Nestorije (*Νεστόριος*, ž. oko 386-451) i patrijarh Aleksandrije Ćiril (*Κύριλλος*, ž. oko 376-444) imali su suprotne zaključke o božanskoj i ljudskoj naravi Isusa.³¹ Njihov spor bio je zaključan na Efeškom saboru (431. n. e), i to osudom Nestorija. Nakon toga uslijedilo je zatvaranje škole u Edesi i odlazak dotičnih sljedbenika u Perziju. Godine 484. Perzijska crkva službeno je prihvatila Nestorijevo učenje. Bio je to prvi veliki raskol kršćansko-crkvenih veza koji je doveo do toga da je Asirska crkva Istoka (iz Mezopotamije, s babilonskom naglaskom) kasnije preuzela naziv Nestorijanska crkva i odvojila se od bizantske³².

Nestorijanska je crkva u Perziji početkom srednjega vijeka pokrenula misionsku (vjerski organiziranu) djelatnost, koja je kršćanstvo proširila velikim

³¹ Nestorije je poučavao da su ljudska i božanska razina u Isusu podijeljene i da se Marija (tj. Isusova majka) ne može nazvati Bogorodica, nego tek „Kristorodica“.

³² FRANKOPAN 2019: 50-54; HALBERTSMA 2008: 4; НИКИТИН 1984: 123, 125.

dijelovima Azije.³³ Osim toga, kršćani iz Heftalitskoga Carstva (iz Carstva Bijelih Huna, 425-563. n. e) uputili su 549. poslanstvo perzijskom caru Hozroju I. Anuširvanu (531-579) sa zamolbom da im imenuje biskupa. Misionarska aktivnost intenzivirala se nakon arapskog osvajanja Perzije (642), tijekom kojega su nestorijanci zauzeli neutralan stav prema Arapima. Povoljni politički uvjeti uz „putove svile“, od početka 7. stoljeća, dopuštali su misionarima – od kojih su mnogi bili trgovci i liječnici – da napokon prošire kršćanstvo sve do Arapskog poluotoka, Indije, srednje Azije i Kine. Godine 635. episkop Alopen (kin. *Āluóbēn* 阿羅本), sa skupinom od desetak redovnika iz Perzije, stigao je u kinesku prijestolnicu k caru Taizōngu (太宗, 626-649), koji mu je naredio da prevede kršćanske tekstove za carsku biblioteku. Inače, nestorijanci (kin. *Jīngjiào* 景教) čak su dobivali toleranciju od kineskih careva, a njihov uspjeh potvrđuje i kamena stela iz prijestolnice Cháng'ān (長安), postavljena 781. godine. Međutim, stanje se promijenilo za vladavine cara Wǔzōnga (武宗, 840-846), koji je inicirao progone budista i svećenika iz ostalih stranih religija – nestorijanskog kršćanstva, manihejstva i mazdaizma. U 10. stoljeću nestorijanci su nestali iz Kine, premda će se ponovno vratiti u 13. stoljeću. Teritorijalno širenje kršćanstva zahtijevalo je i uspostavu crkvene hijerarhije, što je podrazumijevalo osnivanje crkvenih središta diljem Azije. Velik uspjeh u organizaciji hijerarhije imao je patrijarh Išujab II. (628-643), kojemu se pripisuje osnivanje mitropolija u Samarkandu, Heratu, Indiji i Kini. No, najveći pomak u misionarskoj djelatnosti i teritorijalnoj organizaciji učinjen je u doba patrijarha Timoteja I. (780-823), koji je posvetio mitropolite za Damask, Armeniju, Dailam i Gilan u Azerbajdžanu, Rai u Tabaristanu, Sarbaz u Segestanu, Turke u srednjoj Aziji i Kini, a Indija je proglašena samostalnom crkvenom pokrajinom. Također, postoje indicije da je nestorijanstvo prodrlo i u Tibet. Dodajmo tomu činjenicu da su od svih naroda koji su širili nestorijansko kršćanstvo kroz srednju Aziju najvažniji bili već spomenuti Sogdijci, koji su kolonizacijom kroz Turkestan omogućili rasprostiranje kršćanstva sve do Kine. Mnogobrojni fragmenti kršćanskih tekstova na sogdijskom jeziku, pronađeni u Istočnom Turkestanu, govore da su među sogdijskim trgovcima i kolonistima istaknuto mjesto imali upravo kršćani. Međutim, službeni jezik Nestorijanske crkve, na kojemu se održavala liturgija, bio je sirijski.³⁴

Dok su nestorijanci nestali iz Kine, u zapadnijim i sjevernijim područjima, na stepi, misionari su postigli uspjehe među nomadskim narodima. Arheološka

³³ Prema ruskom povjesničaru A. B. Nikitinu, misionarska djelatnost nestorijanaca bila je više spontane naravi, a manje plod organizirane djelatnosti. U vrijeme progonâ kršćana, koje su provodili perzijski carevi Šapur II. (309-379) i Jezdegerd II. (439-457), te osnivanja trgovačkih kolonija na putu prema Kini, kršćani iz Perzije migrirali su na istok (НИКИТИН 1984: 125).

³⁴ HALBERTSMA 2008: 6-9; ЛОМАНОВ 2002: 31; НИКИТИН 1984: 125. Jezik iz semitske jezične skupine bio je istočni dijalekt aramejskog jezika (oko grada Edese) na kojemu su pisana djela kršćanskih pisaca Asirske crkve Istoka.

istraživanja i povijesni izvori svjedoče o rasponu kršćanstva na širokom području od Urala do Unutarnje Mongolije. Početkom srednjega vijeka nastale su prve vijesti o kršćanstvu na stepi među turkijskim plemenima.³⁵ Bizantski pisac Teofilakt Simokata (oko 580-630) u djelu *Povijest* govori o događajima iz druge polovine 6. stoljeća, kada su turski vojnici, koji su imali nacrtane križeve na čelu, bili zarobljeni. Zarobljenici su čak objasnili kako su ih za vrijeme kuge njihovi suplemenici kršćani naučili crtati križeve, koji će ih štititi od bolesti. Nedavna arheološka istraživanja u Mongoliji potvrdila su navode iz djela tog bizantskog pisca³⁶. Jedan od najvećih kršćanskih propovjednika toga doba na istoku bio je Ilija (6. stoljeće), mitropolit Merva, koji je aktivno preobraćao turska plemena, uključujući i njihove vođe, a u povijesti poznat je kao „apostol Turaka“. Kasnije je patrijarh Timotej I. (r. 727./728., pon. 780-823) sudjelovao u pokršćavanju Turaka. Preobratio je na kršćanstvo turskoga kagana (vladara) i ostale starješine te s njima vodio aktivnu prepisku. U jednoj poruci patrijarh govori o prihvaćanju kršćanstva među nekim turkijskim narodima. Najvjerojatnije je riječ o Karlucima, koji su tada živjeli u području Kašgara. Preko Karluka se kršćanstvo privremeno pojavilo i među Kirgizima uz rijeku Jenisej. Turkijski vladari iz oblasti Šaš³⁷ (ar. kin. *Shíguó* 石国) kovali su novac sa znakom križa, što je očigledan dokaz postojanja kršćanstva. Osim toga, široka rasprostranjenost kršćanstva u turkijskim nomadskim zajednicama bila je povezana s aktivnim odnosima turkijskih kagana i Bizanta na sjevernom odvoju „putova svile“ koji je u 6-7. stoljeću prolazio kroz južni Kazahstan i Sedmorječje (Žetisu u Tanbaliju). Tim su putovima cijele kršćanske zajednice odlazile na istok, osobito one koje su prihvatile heretička učenja i sa sobom u nomadska društva donosile vlastitu kulturu, pismenost i običaje. S druge strane, propovjednici su najvjerojatnije i iz Kine odlazili u područja nomada,³⁸

Novo razdoblje u povijesti azijskog kršćanstva započelo je u 11. stoljeću (Karta 7). Oživljavanje Nestorijanske crkve bilo je uzrokovano, s jedne strane, procvatom sirijske kršćanske kulture na zapadu, intenziviranjem misionarske aktivnosti te dolaskom bliskoistočnih kršćana, misionara i trgovaca u srednju Aziju, a s druge strane, stvaranjem novih političkih zajednica nomada srednje Azije, koje su imale potrebu za uspostavljanjem religijsko-ideološkog sustava primjenjivim za njihov stupanj političkog razvoja. Kršćanstvo se tako ponovno počelo širiti stepskim

³⁵ Prema zapisima ranokršćanskih pisaca, kršćanstvo je u stepu stiglo još u vrijeme apostola. Euzebije Cezarejski (4. stoljeće) u *Crkvenoj povijesti* zabilježio je legendu da su apostoli kockom odredili smjerove misionarskog djelovanja – tako je sv. Andrija otišao propovijedati u Skitiju, koja se nalazila u stepama oko Crnog mora.

³⁶ БУРАЕВ 2015: 21, 23-26.

³⁷ Drevna povijesna oblast u srednjoj Aziji, na području suvremenog južnog Kazahstana i sjeveroistočnog dijela Uzbekistana.

³⁸ НИКИТИН 1984: 126, 128.

Karta 7. Smjerovi širenja nestorijanskog kršćanstva i "putovi svile"

putovima kroz srednju Aziju i Mongoliju među turkijskim i mongolskim etnijama. Unatoč zabrani u Kini, nestorijanstvo se ipak održalo na sjeveru zemlje, pod zaštitom vanjskih dinastija koje su vladale tim područjem – kidanske Liáo (遼, 925-1125) i džurdženske Jīn (金, 1115-1234). Glasine o uspjehu nestorijanstva na istoku stigle su i do Europe, gdje su potaknule legendu o kraljevstvu prezbitera Ivana, moćnoj kršćanskoj državi u Aziji³⁹. Međutim, vrhunac širenja nestorijanskog kršćanstva u srednjoj Aziji i Kini zbio se u 13. i početkom 14. stoljeća, u razdoblju Mongolskog Carstva. Mongoli su prakticirali politički pragmatičku vjersku toleranciju, koja je omogućila da se nestorijansko kršćanstvo dalje razvija i širi po cijelom Carstvu, ali nema naznaka da su kršćanstvo usvojili mongolska vladajuća kasta i kanovi. Inače, mongolska vjerska tolerancija proizlazila je iz „Velikog zakona“ („Velika Jasa“, mon. *Ih Zasag*), kodeksa koji se pripisuje Džingis-kanu (oko 1162-1227) i u kojemu je spomenuti tražio da se poštuju sve vjere, a da se ne daje prednost niti jednoj.

Godine 1007. kršćanstvo su prihvatili Kereiti (kin. *Kèlìè* 克烈), turkijski narod koji je nastanjivao orhonsku stepu, sjeverno od pustinje Gobi. O tom događaju pisali su istočni kroničari – Mārī ibn Sulajmān (12. stoljeće) i Gregorij Bar Hebrej (s1226-1286). Prema predaji, snježna oluja uhvatila je kereitskog vladara

³⁹ Isto: 134.

u lovu na planini i on je zalutao. Kada je izgubio svaku nadu u spas, pojavio se sv. Sergej i rekao mu: „Ako vjeruješ u Krista, vodit ću te u pravom smjeru i nećeš ovdje umrijeti“. Nakon povratka vladar se pokrstio, a uzeo je i kršćansko ime Marko (lat. *Marcus*). Navodno je tada kršćanstvo prihvatilo i 200 tisuća nomada. Predstavnici Nestorijanske crkve novim su vjernicima često upućivali preporuke, naročito u vrijeme brojnih postova, kada su savjetovali suzdržavanje od konzumiranja mesa i proizvoda od svježega mlijeka. Krajem 12. stoljeća Toril-kan (kin. *Tuōwòlín* 脫斡鄰), poznat i kao Ong-kan, zaštitnik Temudžina, budućeg Džingis-kana, bio je također kršćanske vjere. U neizbježnom je sukobu Toril ubijen, a Kereiti su priključeni mongolskom ulusu Džingis-kana. Vijesti o ovom sukobu zabilježio je i Marko Polo (1254-1324), koji je Torila poistovjetio sa prezbiterom Ivanom. Neki kereitski kršćani imali su veliku važnost na mongolskom dvoru, a među njih svakako treba ubrojiti i kereitske princeze koje su mongolski kanovi uzimali za žene, od kojih je najznačajnija bila Sorhahtani Beki (kin. *Shārhéhēitānī Biéqī* 莎兒合黑塔尼別乞, oko 1190-1252), majka četvorice mongolskih vladara, koja je sredinom 13. stoljeća postala najmoćnija žena u Carstvu.⁴⁰ U službi na mongolskom dvoru bilo je nestorijanaca koji su postavljeni na važne administrativne i vojne položaje. Ovaj običaj započeo je Džingis-kan kada je primio u službu Čingqajja (kin. *Zhènghǎi* 鎮海, u. 1251), koji je nastavio službu kod njegova sina Ogotaja (1229-1241) te unuka Gujuka (1246-1248), a neki ga čak smatraju i autorom *Tajne povijesti Mongola*. Nakon završetka borbe za vlast na mongolskom dvoru sredinom 13. stoljeća, ovoga nestorijanca dao je pogubiti Möngke (1209-1259), ostavivši iza sebe trojicu sinova s kršćanskim imenima: Josipa, Bakhusa i Jurja.

Od Kereita su nestorijanstvo prihvatila okolna nomadska plemena. Jedni od najvažnijih bili su turkijski Najmani (kin. *Nāimán* 乃蠻), koji su nastanjivali zapadnu Mongoliju i istočni Kazahstan. Kao i u Kereita, dio nestorijanaca Najmana odlučio je prijeći u službu k Mongolima. Nakon poraza Tajana-kan (kin. *Tǎyáng-hǎn* 塔陽罕, vl. 1198-1204), njegov sin Kučluk (kin. *Qūchūlù* 屈出律, vl. 1211-1218) s ostacima vojske pridružio se plemenskom savezu Merkita (kin. *Mièrqī* 蔑兒乞) – koji su nastanjivali područje između rijeka Selenge i Orhon – još jednoj zajednici u kojoj je bilo nestorijanskih kršćana. Kučluk, i sâm nestorijanac, kasnije je u srednjoj Aziji zagospodario carstvom Zapadni Liao (kin. *Xī Liáo* 西遼, 1132-1218), koje su u prvoj polovini 12. stoljeća osnovali ostaci naroda Qidan. Kučluk je nakon osvajanja Hotana (kin. *Hétián* 和闐), pod utjecajem svoje žene koja je ispovijedala budizam, počeo prisiljavati muslimane da se obrate na

⁴⁰ Nakon poraza Kereita (1203), Džingis-kan je Sorhahtinu Beki dao svome najmlađem sinu Tuluju (oko 1190. – 1232) za suprugu. Bila je majka četvorice od deseterice Tulujevih sinova, od kojih su Mongke i Kublaj postali vladari Mongolskog Carstva, dok je Arık-Buga nekoliko godina pretendirao na mongolsko prijestolje, a Hulagu je u Iranu osnovao dinastiju Ilhanida.

kršćanstvo ili budizam. Vjerojatno zbog ovih nasilnih postupaka prema muslimanima, u Europi bio je povezan s legendom o prezbiteru Ivanu. Na kraju je 1218. poginuo u borbi s Mongolima.

Još dalje na istoku, u današnjoj Unutarnjoj Mongoliji, živjeli su turkijski Onguti ili Bijeli Tataři (kin. *Bái Dádá* 白鞑靼), koji su vjerojatno u 12. stoljeću prihvatili kršćanstvo od susjednih Kereita, Najmana i Ujgura. U vladajućem ongutskom klanu mnogi su imali kršćanska imena kao što su Ivan, Jakov i Pavao. Godine 1204., uz pomoć ongutskog vladara Alakuša Digida Kurija (kin. *Ālāhūshí Dejítí Hūlǐ* 阿剌中忽石的吉惕中忽舌里, u. oko 1211), Temudžin je pobijedio Najmane. Kasnije je Alakušev sin Bojahe (*Bèiyàohé* 孛要合) dobio zaštitu mongolskog vladara i, što je bilo još važnije, oženio Džingis-kanovu kćer Alahaj Behi (*Ālāhāi Biéji* 阿剌海別吉, oko 1190-1230). Tako su uspostavljeni bračni odnosi između Onguta i mongolske vladajuće obitelji, koji su potrajali nekoliko generacija. U europskim i kineskim izvorima ongutski vladar s kraja 13. stoljeća naziva se Juraj (sir. *Giwargis*, lat. *Georgio*, kin. *Kuòlǐjīsī* 闊里吉思), čija je prva supruga bila princeza Hudadajmiši (kin. *Hūdádēmíshī* 忽達的迷失), unuka Kublaj-kana. Franjevački misionar Ivan iz Montecorvina (1246-1328), osnivač prve Katoličke crkve u Kini, u svojem pismu papi Nikoli IV. (1288-1292) navodi kako je 1294. kralja Jurja preobratio na katoličku vjeru.

Iz više je razloga od sredine 14. stoljeća u srednjoj Aziji i Kini započeo proces propadanja i nestanka nestorijanskog kršćanstva. Prije svega, bitno se promijenila politička situacija koja je odgovarala nestorijanstvu. Došlo je do podjele Mongolskog Carstva, a islam je postao službena religija od istočnoeuropske stepe do Kine. Smatra se da je u srednjoj Aziji jedan od važnijih uzroka nestanka nestorijanaca bila kužna epidemija, tzv. „Crna smrt“. Također, u ovom području došlo je do velike ekspanzije islama, koji se pokazao netolerantnim prema nestorijanstvu. U Perziji, gdje je bilo sjedište poglavara Nestorijanske crkve, u ranom razdoblju vladavine mongolskih Īlhānid. Crkva je imala povlašten položaj. Međutim, nakon prihvaćanja islama 1295., promijenio se odnos vlasti prema kršćanima. Već je iste godine patrijarh Jabalaha III. (1245-1317) bio prisiljen premjestiti svoje sjedište iz Bagdada. Kada je 1368. dinastija Míng (明) protjerala Mongole iz Kine, nestorijanci su izgubili svoju carsku zaštitu. Pokazalo se da je za vrijeme mongolske vladavine malen broj Kineza prihvatio kršćanstvo. Upotreba sirijskog i turskog jezika u nestorijanskim natpisima u Kini upućuje na to da je kršćanstvo ostalo religija stranaca. Vladari iz dinastije Míng vjerojatno su na određen način nestorijance povezivali s mongolskim osvajačima i stoga nisu bili prihvaćeni. Također, kineske vlasti započele su postupno zatvarati kopnene i pomorske trgovačke putove kojima je nestorijanstvo pristizalo u Kinu⁴¹.

⁴¹ DICKENS 2019: 602-614; HALBERTSMA 2008: 30-33, 35-37, 49-50, 67-69; ПОЧЕКАЕВ I ПОЧЕКАЕВА 2012: 58-68.

Srednjovjekovno ropstvo

Što se tiče ropstva u srednjem vijeku, ono je bilo prisutno u Europi i većem dijelu Azije. No, u Frankopanovoj knjizi postoji poglavlje naslova „Put robova“, u kojem se na temelju engleske riječi naziv ropstva povezuje s općim slavenskim etnonimom (tj. s europskim polazištem). Zbog toga će se u nastavku ovog članka ukratko iznijeti neke teze o ropstvu: najprije tek osobite hipoteze iz spomenutoga djela, a zatim neke uglavnom drukčije interpretacije.⁴²

Može se istaknuti da se autor na početku navedenoga poglavlja fokusirao na tzv. „vikinške Ruse“, tj. Vikinge koji su osvojili Rusiju i dali toj zemlji također vlastito ime „Rus“. Međutim, ti su Vikinzi navodno porobili mnoge ljude (u Rusiji) i zato je slavensko narodno ime *tobože* postalo naziv za robove, tj. engl. *Slaves*⁴³. No, nisu tek Slaveni koje su Vikinzi zarobili postali jedini robovi u tim područjima jer su Vikinzi zarobili i mnoge ljude te čak djecu s Britanskih otoka, Francuske i drugih krajeva⁴⁴. Inače, prema opisu na početku ovoga članka, Vikinzi su imali riječ za svilu (stnord. *silki*), što bi moglo implicirati da su imali ekonomsku vezu s Azijom. Zapravo, Frankopan je naglasio da su nekoliko godina trgovali s muslimanskim svijetom (vjerojatno i u Aziji). No, 961. oko 13.000 slavenskih robova bilo je prodano u islamskom dvoru u Córdoba u Španjolskoj. Frankopan ipak nije naglasio jesu li to učinili baš Vikinzi, ali je napisao da je u 10. stoljeću u Pragu nastalo važno trgovačko središte te da su vikinški „Rusi“ i muslimanski trgovci kupovali kositar, krzno i robove. No, dodao je da su Židovi sudjelovali u prodaji robova iz Europe (ti Židovi imali su i veze s Hazarima)⁴⁵. Prema njegovoj tvrdnji, robinje su bile osobito važne (čak ključne) te su zato Arapi kastrirali muške robove i te eunuhe (škopljene osobe) nazvali *siqlabi*, navodno na osnovi slavenskog naziva. Čak se i Venecija, kako navodi, uvelike bavila ropstvom. Međutim, na kraju ovog poglavlja Frankopan spominje da su potkraj 10. stoljeća vikinški Rusi napustili dodire s muslimanima i uspostavili veze s Bizantom. No, već je krajem idućeg stoljeća, zbog poteza novopridošlih Turaka, tj. Seldžuka izbila kriza u Bizantu te je za pomoć bizantskoj prijestolnici Carigradu i osvajanje svetoga kršćanskoga grada Jeruzalema papa Urban II. (Eudes de Lagery, r. oko 1035., pon. 1088-1099) proglasio 1095. godine Prvi križarski rat (što je druga tema).

U nastavku slijede neki komentari na osnovi drugih analiza. Prvo, što se tiče Vikinga, poznatiji su u ruskoj povijesti kao Varjazi (rus. *Варяги*, „Varjagi“) i točno

⁴² Naslov poglavlja „Put robova“ iz Frankopanove knjige povezan je s nazivima svih poglavlja u njegovu radu jer se taj izraz „put“ očito odnosi na „put svile“. No, ropstvo sigurno ima znatno drukčije osnove.

⁴³ FRANKOPAN 2019: 117.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto: 120-121.

je da su napadali područje europske Rusije, a zatim je došlo do proširenja imena „Rus“ na tu slavensku zemlju. To je ime vjerojatno (kako se nekada tvrdilo) nastalo od stnord. riječi *rods* – ‘oni koji veslaju’.⁴⁶ Prema jednoj povijesnoj predaji, Varjazi su bili poraženi u toj zemlji i tek su poslije lokalni Slaveni pozvali neke od tih „Rusa“ da postanu njihovi kneževi radi mira.⁴⁷ To bi značilo da Vikinzi nisu mogli pokrenuti masovno porobljavanje u ranoj Rusiji. U 10. stoljeću jedan od ključnih vladara iz te varjaško-ruske dinastije zvao se Svjatoslav I. (vl. 945-972). Bio je veliki knez Kijeva i otac Vladimira Svjatoslavića te je živio u isto vrijeme kao i hrvatski kralj Stjepan Držislav (vl. 969-996./997), koji je i svojega prvog sina nazvao Svetoslav (u srednjem vijeku bila bi to potvrda o kontaktima).⁴⁸ No, što bi to značilo u odnosu na neke hipoteze o nazivu za ropstvo od imena Slavena? Ime Svjatoslav (ili hrv. Svetoslav) sigurno nije značilo ‘sveti rob’! Izvorno, naziv „Slaven“ (stslav. *slověninъ) imao je korijen u izrazu „slovo“, (usp. rus. *слово* – ‘riječ’) i vjerojatno je slavenski etnonim fokusiran na jezičnu povezanost.⁴⁹ Inače, prvi put da se jedna zemlja nazvala „Slavonija“ dogodilo se na kraju 11. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj.⁵⁰ Sasvim je jasno da to nije značilo ‘Robovski kraj’. Osim toga, postoji još jedan vrlo poznat primjer o tom nazivu iz hrvatske povijesti iz doba kneza Trpimira. Godine 846. na Trpimirovu dvoru boravio je učenik benediktinac Gottschalk (oko 805-oko 869), koji je hrvatskog vladara nazvao *rex Sclavorum*, što svakako ne znači ‘kralj robova’.

Ako pogledamo druge analize, ispada da se Vikinzi u pravilu nisu koristili slavenskim imenom kao općim izrazom za ropstvo. Umjesto toga, vikinški izraz za roba bio je stnord. *þræll* – ‘potlačen’, a taj se naziv proširio na skandinavske jezike i staroengleski. Prema etimološkoj analizi, engl. izraz *slave* (‘rob’) nastao je u 13. stoljeću iz starofrancusko-romanskoga izvora prema južnotalijansko-latinskoj

⁴⁶ Finci su davno na toj osnovi izmislili naziv *Ruotsi* za Švedsku i vrlo je moguće da su i istočni slavenski narodi, koji su imali dodire s baltičkim finskim narodima, tako oblikovali stnord. riječi za veslače, koji su se širili preko njihovih rijeka.

⁴⁷ Ovo je opis iz ljetopisa *Povijest minulih ljeta* (*Повѣсть временныхъ лѣтъ*) koji je u 12. stoljeću sastavio kijevski monah Nestor. Zanimljivo je to da su Nordijci nazivali tu zemlju *Garðaríki*, ‘zemlja tvrđava’, što bi moglo značiti da je stanovništvo već bilo intenzivno, ali trebalo je samo neku koordinaciju između gradova.

⁴⁸ Vladimir Svjatoslav (stslav. Володимѣръ Святославичъ, poznat i kao Vladimir Veliki ili sv. Vladimir (vl. 980. – 1015), prihvatio je 988. kršćanstvo u Rusiji. Inače, kako znamo, šire ime Držislavova sina bilo je Svetoslav Suronja, iako je tek kratko vladao (997. – 1000).

⁴⁹ Ključni je primjer prijevod jedne rečenice iz izvorne grčke verzije Evanđelja po Marku: grč. *ἐγερθησεται γὰρ ἔθνος ἐπὶ ἔθνος* prevedeno je ovako: „vzstanet bo jězykъ na jězyka“ (suvremeni hrv. „...dići će se narod protiv naroda“, Mk 13, 8). I jezik je sasvim bio značenje etničnosti i naroda, kao što je mnogo kasnije hrvatski pop Martinac napisao nakon širenja Turaka da „na-legošē na jazik hrvatski“ (Novljanski brevijar II, 1495).

⁵⁰ Naš naziv Slavonija (lat. *Sclavonia*) prvi je put zabilježen 1091. godine, dakle prije Prvog križarskog rata (v. GLUHAK 2003).

verziji iz grčko-bizantske riječi. Podrijetlo je bilo, valjda, stgrč. *σκυλεύειν* – ‘dobiti ratne trofeje, opljačkati’, što je potaknulo varijante *σκυλεύω* i *σκυλάω* s negativnim značenjem (uz smrt i pljačke), drukčije od grč. naziva za Slavene (*Σκλαβηνοι*). Zato je i lat. izraz *sclavus* imao različito značenje od etnonima *Sclaveni*⁵¹. U vezi s tim grčko-bizantskim i latinskim izrazom zanimljiv je osvrt koji je u 10. stoljeću napisao bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (ili njegov suradnik) u knjizi *De administrando imperio* (*O upravljanju carstvom*). U tom radu napisano je: „...[naziv] ‘Srbi’ je prema jeziku Rimljana riječ koja označava ‘robove’ ...“ (grč. *Σέρβλοι δὲ τῇ τῷ ‘Ρωμαίων διαλέκτῳ δοῦλοι*). Očito je taj etnonim (*Σέρβλοι*) pobrkao s lat. izrazom *servus* te se ipak nije izveo sličan (ili širi) izraz u odnosu na „Slavene“.⁵² Inače, Frankopan je napisao da se i Venecija bavila robovima pa se može pomisliti i na tamošnji naziv. Znamo da se jedna bitna promena, tj. cesta uz obalu toga grada zove *Riva degli Schiavoni* (na talijanskom), nastala već u 9. stoljeću. Taj naziv *ne znači* ‘robovska obalna cesta’, nego se pretpostavlja da ga je dobila kada su Hrvati na svojim trgovačkim brodovima stizali u Veneciju i ondje prodavali svoju robu.⁵³

Premda se ovdje iznose neke ključne teze o narodnim odnosima, u nekim se radovima ističe da naziv „Slaveni“ nije značio ‘robove’ u srednjovjekovlju, nego mnoge populacijske skupine. Svakako slavenski etnonim ne treba povezati s pojmom ropstva, premda je imao pomake kasnije, kada su krenuli napadi na slavenske populacije. Nešto se suprotno dogodilo i u Engleskoj jer su se u ranijem razdoblju Englezi koristili izrazom *Wealh*, tj. „Britanac“ za značenje ‘rob’⁵⁴. Začuđuje to da se finski izraz *orja* – ‘rob’ i estonski *ori* na Internetu povezivao s oznakom za Arija. Sigurno to ne znači da su ti baltički ugrofinski narodi mrzili (ili nadvladali) sve indoeuropske (ili arijske) ljude oko njih te može biti tipični *lapsus* na temelju engleskih tumačenja.

Govoreći općenito o ropstvu iz srednjovjekovne povijesti, nije loše naznačiti neke primjere ropstva i u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, najprije u dalmatinskim gradovima, gdje je ropstvo imalo kontinuitet još od antike. Između antičkoga i srednjovjekovnog ropstva postojala je bitna razlika. U srednjem vijeku gospodar nije imao pravo na život robova, za koje se obično koristio lat. naziv *servi* (što je

⁵¹ V. BUCK 1999: 1332-1336; НЕФЕДОВ 2014.

⁵² Jedan ključni prijevod napisan je 1967. iz središta za bizantske studije u Dumbarton Oaksu, u djelu koje je uredio Gyda Moravcsik (1892. – 1972) i preveo J. H. Jenkins (tj. [Romily] James Heald Jenkins, 1907. – 1969) (v. [KONSTANTIN PORFIROGENET] CONSTANTINE PORPHYROGENITUS 1967: 152-153). Premda u najranijem prijevodu, koji je napisao hrvatski ban Nikola pl. Tomašić (1864. – 1918), piše da grč. izraz *δοῦλοι* nije značio ‘robovi’, nego ‘podanici (servi)’, to bi (sigurno) bio etnički dodatak. Tomašić je dovršio taj svoj prijevod već 1910. godine (v. KONSTANTIN PORFIROGENET 1994: 88).

⁵³ V. kratak pregled na *Wikipediji* (https://hr.wikipedia.org/wiki/Riva_degli_Schiavoni).

⁵⁴ BUCK 1999: 1333.

već ranije spomenuto).⁵⁵ U ranom srednjovjekovlju robove (serve) uglavnom su imali vladari, Crkva i samostani. Ti su neslobodni ljudi većinom bili muškarci čiji su „zadaci bili obrađivanje zemlje i vinograda, te čuvanje stoke“, ali iako su bili naseljeni na zemljišnim posjedima, nisu bili potpuno vezani za zemlju, nego za osobne gospodare. Najstarije vijesti o njima u Hrvatskoj susrećemo u Trpimirovoj darovnici (852), kojom hrvatski vladar Splitskoj crkvi daruje posjede, s kojima je dobila i lokalne robove.⁵⁶ U razvijenom srednjem vijeku (13. i 14. stoljeće) najviše je robova bilo u dalmatinskim gradovima, gdje su postali pomoćna radna snaga u obrtničkim radionicama ili kućna posluga. Najveće središte trgovine ljudi u Dalmaciji bio je Dubrovnik, u kojemu se potkraj 13. stoljeća godišnje prodalo na desetke robova.⁵⁷ Osim toga, Dubrovnik je postao središte za izvoz ljudi u druge zemlje, koje su najviše kupovali trgovci iz Italije. U trgovini robljem sudjelovali su svi slojevi dubrovačkog društva – vlastela i pučani, trgovci, obrtnici, svećenici. Tako je ovaj oblik trgovine postao dodatan izvor zarade većem broju ljudi iz grada jer su i mala ulaganja donosila veliku zaradu.⁵⁸ Potkraj 14. stoljeća trgovina ljudima bila je uglavnom namijenjena izvozu pa su u Dubrovnik dolazili trgovci iz gotovo cijeloga Sredozemlja. U to doba u trgovinu robljem uključuje se još jedan važan čimbenik, Osmanlije, što je omogućilo uvoz radne snage iz novih područja i promjenu smjera trgovine.⁵⁹

Iako je Crkva u načelu bila protiv ropstva, ipak ga je tolerirala, a zabilježeno je i da su pojedinci iz njezinih redova trgovali robljem.⁶⁰ Međutim, kršćanstvo je uvelo pravilo „zabrane trgovine braćom i sestrama u vjeri“, što je poticalo formiranje „robovskih“ i „nerobovskih“ područja, ali se i to načelo povremeno kršilo.⁶¹

⁵⁵ Srednjovjekovni izraz *servus* označavao je mušku, a *ancilla* žensku osobu u ropskom položaju. U hrvatskoj historiografiji Neven Budak definirao je serve kao „neslobodne ljude, koji ne posjeduju aktivno pravo u sudskom postupku, nemaju slobodu kretanja i samostalna raspolaganja imovinom, kao ni formiranja obitelji po vlastitoj želji“ (BUDAK 1984a: 5). Osvrnuli smo se i na Porfirogenetov tekst koji je srpsko ime povezao s lat. izrazom *servus* koji je značio „roblje“.

⁵⁶ Najvažniji je izvor o ranosrednjovjekovnim robovima *Supetarski kartular* (12. stoljeće) u kojem se nalazi osvrt na gradnju samostana sv. Petra u Selu. No, takav važan pothvat omogućio je splitski građanin Petar Crni, koji je za osnutak samostanskoga gospodarstva kupovao i zemlju i ljude. Ukupno je za potrebe samostana dotični Petar nabavio 59 robova, većinom muškaraca (ISTI 1985: 261-264).

⁵⁷ Prema sačuvanim dokumentima za pojedine godine, u razdoblju 1280. – 1301. prodano je 269 osoba, od toga 90% žena i 10% muškaraca (ISTI 1984b: 108). Zbog promjene strukture poslova, žene su postale traženije od muškaraca.

⁵⁸ BUDAK 1984b: 127.

⁵⁹ Uključivanjem Osmanlija u trgovinu ljudima, dubrovačka vlastela počela je nabavljati egzotične robove – Turke, Tatare ili čak crne robove, koji su trebali povećati njihov ugled (Isto: 118).

⁶⁰ Dubrovački đakon Marin Saraka bavio se trgovinom ljudima od 1365. do 1375. (Isto: 128).

⁶¹ Kako su mletački trgovci kupovali u Rimu robove koje su prodavali muslimanima u sjevernoj Africi, papa Zaharija (r. 679., pon. 741. – 752) zabranio je takvu trgovinu i otkupio robove koji su zatim oslobođeni. Godine 873. papa Ivan VIII. (pon. 872. – 882) zapovjedio je da svi kršćani koji druge kršćane drže kao robove moraju potonje osloboditi.

Tako je za dubrovačke trgovce (ali i one iz drugih gradova) glavno područje uvoza robova bila Bosna, iz koje su se dovozili pripadnici Crkve bosanske, koje je Katolička crkva smatrala krivovjercima.⁶² Ipak, srednjovjekovno ropstvo nije bilo općeprihvaćeno i vlasti su nastojale ograničiti ili zabraniti taj nečasni posao. Međutim, ti pokušaji uglavnom nisu davali uspjeha. Već 960. mletački dužd Pietro IV. Candiano (959-976) zabranio je trgovinu ljudima, što se odnosilo na Istru i Dalmaciju, jer je to najteže zlo (*quia grauissimum malum est*).⁶³ Stoljeće kasnije hrvatski vladar Dmitar Zvonimir (vl. 1075-1089) u zakletvi papi Grguru VII. (pon. 1072-1085) naglasio je da će se protiviti prodavanju ljudi. U Statutu Korčule (1214) o ropstvu se govori isključivo kako bi se spriječilo otimanje robova i slobodnih ljudi, ali nema nikakvih odredbi „koje bi zabranjivale ropstvo i trgovinu robljem“.⁶⁴ No, ključni događaj zbio se u Dubrovniku 1416., kada je donesena odluka o općoj zabrani trgovine robljem jer je „takva trgovina sramotna, bezbožna i odvratna, protiv svake čovječnosti, nanoseći veliku sramotu gradu, a sve to zato što se ljudski rod, stvoren na sliku i priliku stvoriteljevu, pretvara u robu i prodaje poput životinja“.⁶⁵ Međutim, unatoč ovoj odluci i razvoju „komunalne svijesti“ o određenim pravima ljudi, u Dubrovniku je i nadalje bilo moguće nabaviti robove za osobnu potrebu, pod uvjetom da nisu kršćani, a još krajem 15. stoljeća postoje zapisi o trgovini robovima.⁶⁶ Dakle, unatoč činjenici da ropstvo nije u potpunosti bilo ukinuto, i to uglavnom zbog ratova s Osmanlijama, navedeni događaji bili su ipak velik pomak prema njegovu nestanku.

U srednjem vijeku ropstvo je bilo najrazvijenije u islamskim zemljama.⁶⁷ Islamsko pravo (*šerijat*) zabranjivalo je porobljavanje slobodnih članova islamskog društva, čak i nemuslimana iz dotičnih država, a isticalo se i poboljšavanje uvjeta ropstva. Međutim, robovi su mogli biti uhvaćeni ili kupljeni nemuslimani iz područja izvan granica islamske vlasti, a sinovi i kćeri robova ostajali bi u zatočeništvu. Osim toga, kada bi nastali sukobi sekti ili pobune u islamskom svijetu, događalo bi se porobljavanje muslimana, odnosno kada bi žene i djeca

⁶² ŠANJEK 1988: 358; TENŠEK 2005: 316, 322-324, 326.

⁶³ Mlečani su nastavili trgovati ljudima jer im se već 967. u trgovačkom ugovoru s njemačkim carem Otonom I. (vl. 962. – 973) zabranjuje kupovina roblja na susjednim područjima, od kojih je jedno bila i Istra (KLAJČ 1975: 322).

⁶⁴ FORETIĆ 1940: 264.

⁶⁵ BUDAK 1984b: 135.

⁶⁶ Anonimni autor spisa *Put u sveti grad* (1480) bio je neugodno iznenađen činjenicom postojanja tržnice robova u Dubrovniku koji se „prodaju poput stoke, tako muškarci kao i žene, djevojke i djeca“ (ŠANJEK 1988: 358).

⁶⁷ *Kur'an* i vjerska predaja Muhameda „hadis“ (ar. *ḥadīṭ*) navode da je ropstvo sastavni dio društva, ali ti izvori ipak ističu želju da se ono ograniči. Tako se u drugoj sūri *Kur'ana*, *al-Baqara/Krava* (2: 177), govori o otkupu robova kao o jednom od osnovnih elemenata pobožnosti.

pošteđeni od smrti bili prodani u ropstvo. Kao što je već rečeno, islamska područja dobivala su robove i zahvaljujući trgovini iz Europe. U Španjolskoj, za vrijeme islamskog razdoblja na Pirinejskom poluotoku (ar. *al-Andalus*), važnu ulogu imali su robovi uglavnom iz srednje i istočne Europe, poznati pod nazivom „sakalibi“ (ar. *šaqlabī*). Znatan dio ove skupine činili su, kako je bilo rečeno, Slaveni, neki podrijetlom s Jadrana, koji su u razdoblju kalifata Córdoba (alt. Kordopskoga kalifata (929-1031)) zauzimali ugledne položaje na dvoru i u vojsci.⁶⁸ Ipak, velik broj robova u islamskim područjima potekao je iz euroazijske stepe, a sve više i iz Afrike, i to ne samo iz sjeverne Afrike – što je bilo važno u osvajanju – nego i iz širih srednjoafričkih zona, gdje će u modernom razdoblju i zapadna Europa (Portugal, Španjolska, Engleska/Britanija, Nizozemska itd) pokrenuti opširan oblik ropstva. U arapskom jeziku najčešće se za roba koristio izraz *‘abd*, koji ima i određeno vjersko značenje.⁶⁹

U islamskim zemljama robovi nisu bili važni samo za gospodarstvo, nego su u nekim područjima imali važnu političku ulogu, a čak su i preuzimali vlast. Na političke prilike utjecali su robovi-vojnici, tzv. *mameluci*. Taj arapski izraz (jd. *mamlūk*, مملوك) značio je upravo ‘imovina’. Prve *mameluke*, srednjoazijske turkijske ratnike cijenjene zbog vojnih vještina, uveo je u iransko područje abasidski kalif al-Ma’ mūn (r. 786., vl. 813-833)⁷⁰. Ta tendencija nastavila se i nakon dinastije Abasida, za vrijeme Fatimidskog kalifata (*Al-hilāfa al-Fāṭimiyya*, ar. 909-1171), sa središtem u Egiptu, i iranske Bujidske dinastije (*Āl-e Buye*, perz. 945-1055). Najbrojnije ljudstvo iz povijesnog razdoblja *mameluka* bili su uglavnom turkijski nomadi iz krajeva uz Crno more, ali i ostale skupine poput Armenaca, kavkaskih (Čerkezi, Abhazi i Gruzijci) i balkanskih naroda (Albanci, Grci i južni Slaveni). Strelovit uspon *mameluka* u Egiptu dogodio se za vladavine ajubidskog sultana As-Saliha Ayyuba (r. 1205., vl. 1240-1249), koji ih je koristio kao osobnu stražu. Godine 1250. *mamelučki* vođa Izz ad-Din Ajbek (r. 1197., vl. 1250-1257) bio je proglašen sultanom i tada je počelo razdoblje *mamelučke* vladavine u Egiptu koje je trajalo do 1517. godine, kada su vlast preuzeli Osmanlije.⁷¹

⁶⁸ V. PICARD: 1989.

⁶⁹ Uz značenje ‘rob’, ova riječ općenito označava i čovjeka, a budući da se svi ljudi smatraju Božjim robovima, onda je štovanje Boga zapravo robovanje njemu. Nazvati se *abdom* u muslimana je uobičajen način iskazivanja poniznosti (informacije dobivene od Edina Muftića).

⁷⁰ CAMPO 2009: 456.

⁷¹ Egipatskim *mamelučkim* sultanatom vladale su dvije dinastije. U prvom razdoblju bila je to dinastija Bahrita (1250. – 1382), turkijskog, i dinastija Burdžita (1382. – 1517), čerkeskog podrijetla. Za vladavine *mameluka* u 14. i početkom 15. stoljeća Egipat je bio najveća vojna i gospodarska sila na istočnom Sredozemlju. U osmanskome razdoblju *mameluci* su i dalje vršili vojnu službu, a u nekim dijelovima Egipta njihovi su vođe zadržali vlast sve do početka 19. stoljeća.

Osim u Europi, djelomično ograničenje ropstva bilo je prisutno i u Kini, još od kraja antike. Postojale su dvije vrste robova: državni – *guānnúbi* (官奴婢) i privatni – *sīmúbi* (私奴婢). Kineske vlasti nisu podržavale razvoj ropstva jer je ono povećavalo moć i jačalo samostalnost lokalnog plemstva. Stoga su već 280. g. zakonodavci dinastije Jin (晉, 266-420) uveli zakon koji je ograničio ukupan broj zavisnih ljudi kod jednoga gospodara na 50 obitelji ili 250 pojedinaca. U razdoblju dinastije Táng (唐, 618-907) zakonodavstvo je zabranjivalo porobljavanje slobodnih ljudi, ali je dopuštalo porobljavanje kriminalaca i nekih stranaca. Tada su naročito na cijeni bile lijepe mlade robinje, dobrim dijelom dovedene iz srednje Azije, koje su Sogdijci prodavali bogatim trgovcima i plemstvu. Na „putovima svile“ mlade robinje postale su glavni predmet trgovine i puno skuplje od svile. Nekoliko stoljeća kasnije car Hóngwǔ (洪武, 1368-1398), koji je pobijedio Mongole i osnovao dinastiju Míng, nastojao je ukinuti sve oblike ropstva, ali se u praksi ono i dalje održalo. Zato su kasniji vladari Mínga, kao način ograničavanja ropstva zbog nemogućnosti zabrane, donijeli propise koji su ograničili broj robova u kućanstvu i nametnuli velike poreze robovlasnicima. Jedno od područja iz kojega su dolazili robovi bila je euroazijska stepa jer je Kina bila gotovo u stalnom sukobu s nomadima.

Euroazijska steпа

U nastavku fokusirat ćemo se na stepske teme, naročito one koje su povezane s trgovinom i „putovima svile“. No, najprije općenito o euroazijskoj stepi, odnosno o prostoru na kojemu su se od brončanog doba do kraja srednjeg vijeka zbivali događaji čija je važnost prelazila stepske okvire.

Stepa je tipično područje pokriveno travom koje nastaje u unutrašnjosti kontinenta, gdje prevladava suha klima. Euroazijski stepski prostor, u dužini od oko 9.000 km, proteže se od Mađarske na zapadu do Mandžurije na istoku i dijeli se na tri velike cjeline – zapadnu, središnju i istočnu stepu. Širina stepskoga pojasa kreće se između 200 i 600 km, a najširi je u središnjem dijelu, u današnjem Kazahstanu i južnom Sibiru, te tvori veliki koridor koji pruža mogućnost za gotovo neprekinuti put između istoka i zapada, najvećim dijelom Euroazije. Pojam, točnije, izraz „stepski krajolik“ treba prihvatiti uvjetno jer obuhvaća složena geoeколоška svojstva koja su definirana sljedećim obilježjima: 1) nepostojanje ili vrlo malo šumskog pokrova pri potpunoj prevlasti travnate vegetacije; 2) kontinentalna ili čak ekstremno sušna kontinentalna klima s vrućim ljetom i hladnom zimom; 3) prostiranje središnjim dijelovima euroazijskog kontinenta između 40° i 55° sjeverne geografske širine.

Na prostorima kojima se proteže stepski krajolik pojavljuje se u različitim oblicima, koji uključuju osnovnu vegetaciju, ali i značajne geomorfološke

razlike pojedinih područja. Zato je stepa najvećim dijelom brežuljkasto područje, ali može biti i savršena ravnica, kao u sjevernoj Prikaspiji. Na istočnom dijelu stepskog prostora prelazi u planinsku stepu, karakterističnu za velik dio Mongolije.

Tisućljetna kolebanja klime odredila su više-manje trajnu, ali ne uvijek jasnu granicu između stepa i šuma, odnosno stepa i pustinja. Na sjevernim rubovima zapadna polovica stepe postupno prelazi u prostrani šumsko-stepski pojas, koji se spaja s gustim crnogoričnim šumama. Šumsko-stepsko područje amalgam je malih šuma, u kojima prevladavaju hrast, jasen, lipa i grab, te prostranih livada, a zbog resursa koje nudi pogodno je mjesto za naseljavanje. Na jugu, počevši od sjeverne obale Kaspijskog jezera i dalje u srednjoj Aziji, granica stepe postupno se mijenja u suhe stepe (polupustinje) i otvorene pustinje. Međutim, granice istočnog dijela stepe znatno su izraženije. Na sjeveru stepa završava na niskim planinskim obroncima ili ustupa mjesto tajgi, šumi ariša i bora, dok na jugu, gdje nije omeđena planinskim područjem, završava na rubovima pješčanih pustinja.

Podrijetlo riječi „stepa“ nije do kraja razjašnjeno. Neki autori povezuju ovu istočnoslavensku riječ s indoeuropskim izrazom *step* – ‘biti spljošten, ravan, nizak’. U mongolskim, turkijskim i tungusko-mandžurskim jezicima koriste se izrazi *dala*, *tala* – ‘stepa, ravnica, polje’, a u mađarskom *puszta*, izvedena od slavenskog *pust*. Turkijski toponimi koji označavaju stepu sadržavaju staroturkijsku riječ *yazi*, a mongolski je izraz *keger*. U srednjovjekovnoj se Rusiji za stepu upotrebljavala riječ *поле* (‘polje’), dok se izraz „stepa“ javlja početkom 17. stoljeća.⁷²

Povijest naroda koji su nastanjivali veliku euroazijsku stepu možemo podijeliti na nekoliko razdoblja: indoiransko i iransko, o kojemu je već bilo riječi i ono je trajalo od brončanog doba do sredine 1. tisućljeća kršćanske ere; turkijsko, od sredine 1. tisućljeća do 13. stoljeća, u kojemu je ključni događaj bio stvaranje Prvog turkijskog kaganata (551), državne tvorevine koja je vladala gotovo cijelim stepskim prostorom. Nakon raspada Kaganata nastao je veći broj država ili plemenskih saveza koje su osnovali razni turkijski narodi. Uslijedila su sljedeća razdoblja: mongolsko (13. i 14. stoljeće), kada su Mongolsko Carstvo i države nasljednice zagospodarili cijelim stepskim prostorom; postmongolsko (15. i 16. stoljeće), kada na ruševinama mongolskih kaganata nastaju nove države koje su prihvatile mongolsku političku tradiciju i u kojima je prevladavalo turkijsko stanovništvo; novovjekovno (od 17. stoljeća), kada su stepska područja uglavnom potpala pod vlast moćnih carstava – Rusije i Kine, kojom je vladala mandžurska dinastija Qīng (清, 1636-1912), dok je područjem oko Crnoga mora zavladao

⁷² Kao prvi izvor u kojemu se koristio izraz „stepa“ obično se navodi spis koji je sastavio moskovski trgovac Fedot (alt. Fjodor) Afanasjevič Kotov, a opisuje njegovo putovanje u Perziju 1623. (v. ЧИБИЛЁВ 1990: 21). V. i kratak pregled te dotične ruske riječi na Internetu (<https://ru.wiktionary.org/wiki/поле>).

Osmansko Carstvo. U novome su vijeku od nomadskih država samostalnost najduže sačuvali Džungarski⁷³ i Kazahstanski kaganat.

Stepa i trgovački putovi

Stanovništvo euroazijske stepe od davnina imalo je ekonomske dodire sa susjednim sjedilačkim kulturama i zasigurno su „putovi svile“, trgovina i komunikacije imali određeno značenje u njihovim životima. U nastavku će se ukratko opisati kakva je bila uloga stepe u navedenim procesima.

Neki istraživači smatraju da su stepska prostranstva u Euroaziji imala važnu ulogu u razvoju trgovačkih putova. Arheološki nalazi potvrđuju da se već u brončano doba kroz Euroaziju razvila mreža trgovačkih putova. Većim dijelom oni su, kao i kasnije „putovi svile“, prolazili kroz ili uz rubove suhih stepa ili pustinskih zemalja koje su nastanjivali nomadi. U historiografiji naglašena je važnost upravo nomadskih zajednica za razvoj trgovine u Euroaziji jer već „u vrlo ranom razdoblju, nomadi su donosili u gradove bakar, kositar i tirkiz iz Irana, zlato iz planine Altaj u Mongoliji, lazurit i rubine iz Afganistana, krzna iz Sibira, tamjan iz Arabije, pamuk iz Indije i vlastite proizvode kao što su vuna, koža i stoka“⁷⁴. Između trgovačkih karavana i nomada postojao je još jedan važan oblik suradnje; posljednji su bili vodiči kada je trebalo zaobići teško prohodne ili nesigurne dijelove puta. O ulozi nomada na trgovačkim putovima vijesti donosi antički autor Strabon (63./64. pr. Kr.-24. n. e). Opisujući razna plemena na istoku Europe, Strabon navodi i Aorse (*Αορσοι*), istočnosarmatsko pleme koje je obitavalo na teritoriju od južnoga Urala do donjega Povolžja i Aralskog jezera. Aorsi su prakticirali karavansku trgovinu na devama s indijskom i babilonskom robom koju su razmjenjivali s medijskim i armenskim trgovcima. Robu su dostavljali u grčke kolonije na Crnome moru i dalje u stepu, naseljenu nomadima⁷⁵.

U 3. tisućljeću pr. Kr. već su postojale trgovačke veze između Mezopotamije i srednje Azije i možda su se tada pšenica i ječam preko stepe širili do sjeverne

⁷³ Džungarski kaganat, koji su osnovala zapadnomongolska plemena, postojao je u 17. i 18. stoljeću. Povijest Kaganata bila je ispunjena ratovima koje su na sjeveru vodili protiv Rusa radi kontrole nad južnim Sibirom; na istoku protiv Kine za vlast nad mongolskim stepama i u srednjoj Aziji protiv Kazaha. U prvoj polovini 17. stoljeća dio tih plemena naselio se oko donje Volge i sjeverno od Kaspijskog jezera, gdje su osnovali Kalmički kaganat (1633. – 1771), koji je ušao u sastav Ruskog Carstva uz dopuštenje. Sredinom 18. stoljeća Kina je osvojila Kaganat, a većina stanovništva bila je ubijena (navodno je preživjelo samo 10% ljudstva), dok je dio uspio pobjeći Kalmicima. Međutim, uskoro su ruske vlasti počele smanjivati prava Kalmikâ, što je na kraju prouzročilo njihov bijeg na istok. Godine 1771. veći dio povolških Kalmika (oko 170 tisuća) krenuo je prema Džungariji, do koje se uspio probiti samo manji dio ljudstva (oko 15 – 20 tisuća). Opširnije o ovoj temi v. ЗІАТКИН 1964.

⁷⁴ CHRISTIAN 2000: 14.

⁷⁵ STRABON 1994: XI, 5, 8.

Kine, zajedno s tehnikama kultiviranja. Tada je postojao trgovački put koji je iz Mezopotamije i Elama vodio u dolinu Inda i predgorje Pamira, odakle je na Bliiski istok stizao badahšanski⁷⁶ lazurit (lapis lazuli). U mreži elamskih trgovačkih putova, sjeverni smjer dosezao je do Priaralja. Pretpostavlja se da su otuda lazurit stočarska plemena prenosila do srednjeg Kazahstana, ferganske i taškentske oaze. Usporedno s „lazuritskim“ funkcionirao je i „žadski“ trgovački put. Predmeti od žada pronađeni u Kini sugeriraju kontakte s Tarimskom zavalom od 2. tisućljeća pr. Kr. Prema podacima iz kineskog izvora *Guānzi* (管子), posrednik u trgovini sa žadom bio je narod Yuèzhī, koji je do 3. stoljeća pr. Kr. kontrolirao Istočni Turkestan. Također, u historiografiji postoji teza da je žad u Kinu stizao iz Pribajkalja i Istočnog Sajana te je u tom slučaju trgovački put vodio preko mongolske stepe. U brončanom dobu vodeću trgovačku ulogu u srednjoj Aziji imala je baktrijsko-margijanska (*oxus*) civilizacija. Bila je pod utjecajem indoarijske ekspanzije te je uspostavila veze s Mezopotamijom i sjevernom Indijom. Također, postoje naznake o izravnoj ili neizravnoj trgovini s Kinom.⁷⁷ Smatra se da su u nekim gradovima ove civilizacije postojale građevine koje su imale ulogu kasnijih karavan-saraja. Osim navedene međucivilizacijske, važna je bila i trgovina sa stepom, na što ukazuje keramika nomada i razmjena vjerskih predodžbi.

Drevni stepski trgovački putovi prelazili su ekološke zone, koje su „prirodne granice“ za razmjenu jer svako područje ima različite proizvode i potrebe. Popisi robâ kojima se trgovalo pokazuju veliku količinu proizvoda stepe ili šume, dok su neke robe proizvedene u agrarnim društvima bile namijenjene izvozu u stepu. U 1. tisućljeću pr. Kr. otvoreni su novi smjerovi trgovačkih putova koji su povezivali sjever i jug, „putovi krzna“ od Sibira do Kine. Gradovi kao Keneurgenč u Horezmiji, Taškent na rijeci Sir-Darji, Kalgan sjeverno od Pekinga, Kerč na Krimu i Saraj na Volgi bili su izgrađeni na stepi ili njezinim rubovima te je njihov opstanak ovisio o dobrim odnosima s nomadima, kroz čije su zemlje prolazile karavane koje su donosile skupocjenu robu.

U 1. tisućljeću pr. Kr. Skiti su na stepi potaknuli novi razvoj trgovine, širenje novih tehnika i „životinjskog stila“ u umjetnosti. Skitski stilski motivi, zajedno s tepisima koji pokazuju iranske utjecaje i naizgled kineske svečane kočije, iz grobova u Paziriku iz 4. i 3. stoljeća pr. Kr., podsjetnik su na zajednice u udaljenim stepskim područjima koje su imale veze s obama krajevima „putova svile“. Svila pronađena u Paziriku možda potječe iz južnokineskog carstva Chǔ (楚, 847-223. pr. Kr.), za koje se pretpostavlja da je u razdoblju 6-3. stoljeća opskrbljivalo južni Sibir luksuznom robom⁷⁸. Prema Herodotu, skitski trgovci razmjenjivali su dobra

⁷⁶ Pokrajina Badahšan na sjeveroistoku Afganistana smještena je između rijeke Amu-Darje na sjeveru i planinskog lanca Hindukuš na jugu.

⁷⁷ Najstariji ostaci svile izvan Kine pronađeni su u Uzbekistanu na lokaciji Sapalli-tepa i datiraju iz razdoblja 1500. – 1200. pr. Kr.

⁷⁸ CHRISTIAN 2000: 15; MAMJEEBA 1999: 54.

s udaljenim zajednicama i s njima razgovarali „s pomoću sedam tumača i sedam jezika“⁷⁹. Povećan kontakt sa stepom odražavao se u širenju konjaničkih vojski izvan stepe i pojavom nomadskih plaćenika. Vojne inovacije iz stepe u Kini su se počele prihvaćati u Razdoblju zaraćenih država (*Zhànguó Shídài* 戰國時代) (475-221. pr. Kr), kada se intenziviraju sukobi s pokretljivim nomadskim konjanicima. Tako je sjevernokineski vladar Wǔlíng (武靈, 325-299. pr. Kr) iz dinastije Zhào (趙, 403-222. pr. Kr) počeo u svoju vojsku uvoditi lake strijelce konjanike i odjeću stepskih jahača⁸⁰.

Pojava moćnih političkih i vojnih sustava na stepi ubrzala je procese razmjene i trgovačke putove učinila sigurnijim. Prvo „stepsko carstvo“ (iz povijesne analize) osnovao je krajem 3. stoljeća pr. Kr. narod Xiōngnú. Pod vodstvom Mǎodùna (冒頓, 209-174. pr. Kr) bili su pokoreni brojni nomadski narodi i osvojeno je područje od Ordosa do Tianshana, Sajano-Altaja, Zabajkalja i Mandžurije. Međutim, glavni smjer vanjske politike xiongnuskih vladara bio je odnos prema Kini. Xiōngnú su bili najveća prijetnja dinastiji Hàn (漢, 206. pr. Kr-220. n. e) te je Kina protiv njih vodila iscrpljujuće ratove. Taktika nomada sastojala se od razornih pograničnih napada, sklapanja dogovora i pogranične trgovine. Nakon pustošenja pograničnih pokrajina, xiongnuski vladar u pravilu šalje poslanstvo u Kinu s prijedlogom zaključenja dogovora „O miru i rodbinskim vezama“; u suprotnom napadi bi se nastavili sve dok Kinezi sami ne bi predložili sklapanje dogovora. Već nakon prvoga pohoda Xiōngnúa na Kinu 201. pr. Kr., car Gāo Zǔ (高祖, 206-195. pr. Kr) bio je prisiljen zaključiti mir kojim je xiongnuskoj državi priznata ravnopravnost s Kinom. Kinezi su godišnje morali vladaru Xiōngnúa poslati bogate darove, svilu, vino, rižu i žitarice. Službena granica između nomadske države i Kine postao je pogranični zid (iako mnogo prije nastanka Velikoga zida). Količina svile koja je godišnje odlazila u stepu iznosila je 10.000 smotuljaka.⁸¹ Svila je spadala u red „strateških“ proizvoda i mogla se nabaviti jedino kao „dar“ kineskih vlasti.

Osim napada na kineske pogranične zemlje, kako bi došli do potrebnih poljoprivrednih i obrtničkih proizvoda, Xiōngnu su ih također nastojali nabaviti trgovinom. Međutim, Kinezi su uporno odbijali trgovati s nomadima, što je dovodilo do obnavljanja napada. Napokon je car Jǐng (*Jǐngdì* 景帝, 157-141. pr. Kr) otvorio pogranične tržnice, ali su nomadi i dalje povremeno provaljivali u pogranična područja. Ovakvo je stanje možda povezano s činjenicom da je pogranična trgovina

⁷⁹ HERODOT, IV, 24.

⁸⁰ VIDAKOVIĆ 2012: 77.

⁸¹ Navedena količina svile iznosila je oko 92.400 metara dužine i 50 cm širine, što je bilo dovoljno da bi se sašilo nekoliko tisuća ogrtača. Ova količina odjeće bila je namijenjena isključivo vladarovu dvoru i kao poklon plemenskoj aristokraciji. U sveukupnoj proizvodnji svile količina koja je odlazila u stepu bila je zanemariva. Tako su 107. pr. Kr. vlasti od poreza prikupile 5 milijuna komada svile, što znači da je Xiōngnúima odlazilo samo 0,2% godišnjeg prihoda (v. КРАДИН 2002: 112, 189).

Karta 8. Prikaz prve epohe dinastije Han, kada se širila i prema srednjoj Aziji (230. pr. Kr. do 8. n.e.). Poznato je da su u tom razdoblju otvoreni važni trgovački “putovi svile” iz Kine prema zapadnim krajevima.

bila dosta ograničena i za kineske je vlasti ponajprije bila politička nužnost. Ovakav su odnos prema nomadima Kinezi zadržali i u kasnijim razdobljima. Unatoč sukobima, trgovački su putovi i dalje bili aktivni. Dok je vladao hanski car Wǔdì (武帝, r. 156., vl. 141-87. pr. Kr), kineski vojni uspjesi protiv Xiōngnúa doveli su do uspostave trgovačkih putova kroz Xīnjiāng (新疆), ali i nadalje se dobar dio trgovine odvijao preko stepe. Arheološki nalazi iz Mongolije potvrđuju ove činjenice. U grobnicama iz Noin-Ula (sjeverna Mongolija) pronađene su vunene tkanine, tapiserije i vezovi iz Sogdijane, grčke Baktrije i Sirije, kao i različita kineska roba. Također, bogati arheološki nalazi iz nešto kasnijeg razdoblja (2-4. stoljeće) potvrđuju važnu ulogu stepe na trgovačkim putovima između zapada i istoka. Nalazi kasnosarmatskih nekropola iz zapadnog Kazahstana sadrže rimske fibule, maloazijske amfore i perle, horezmijsku keramiku i kineska ogledala. U ovome su razdoblju aktivno u trgovini s udaljenim zemljama sudjelovali i narodi Priuralja, gdje su pronađene morske školjke iz Indijskog oceana (Karta 8).

Turci, konji i svila

Kako je već naznačeno sredinom 1. tisućljeća kršćanske ere, na stepi je započeo uspon turkijskih naroda. U tom će razdoblju u Kini na vlast doći dinastija Táng, jedna od najvažnijih u dugoj kineskoj povijesti, koja je imala intenzivne

odnose sa stepom i često joj se pripisuje oživljavanje „putova svile“ u 7. stoljeću. U stvarnosti, „putovi svile“ oživjeli su prije dinastije Táng; zasluga za taj razvoj pripada moćnim nomadskim vladarima, posebno Turcima,⁸² koji su u 6. stoljeću stvorili veliko carstvo, a možda i njihovim stepskim prethodnicima, kaganatu Róurán (柔然, 330-555). Sjeverni ogranak puta svile, koji je uglavnom prolazio stepom, počinjao je od grada Yīwú (伊吾) i nastavljao dalje uz sjeverne obronke Tian Shana, zapadno od jezera Púlèi (蒲类), kroz zemlju Tiělē (鐵勒), rijeku Ču, Turkijski kaganat, rijeku Sir-Darju, potom uz sjevernu obalu Aralskog i Kaspijskog jezera do obala Crnog mora i dalje prema Bizantu. Dinastija Suí (隋, 581-617), koja je uspjela ujediniti kineske zemlje, nastojala je uspostaviti kontrolu nad trgovačkim putovima u „Zapadnom kraju“ (Xīyù 西域). Vodeći dužnosnik za diplomaciju Péi Jǔ (裴矩, 547-627) smatrao je da ostvarenje ovoga cilja zahtijeva uspostavu dominacije nad gradovima-oazama u „Zapadnom kraju“ te uništenje glavnih konkurenata Turaka i Tǔyùhùna (吐谷渾). Ostvarujući zamisli Péi Jǔa o širenju kineskog utjecaja na sjeverozapad, koristile su se različite taktike koje bi dovele do raskola među Turcima i njihova slabljenja. Međutim, protiv naroda Tǔyùhùn, koji je bio vojno inferioran, nastupili su mnogo agresivnije. Uz pomoć saveznika, nomadskog naroda Tiělē, Tǔyùhùni su 608. bili poraženi i primorani napustiti teritorij na kojemu su obitavali. Uskoro je bio osvojen i Yīwú, jedan od najistočnijih gradova-oaza. Osvajanjem ovoga teritorija postignut je strateški cilj, nadzor nad Gansu koridorom,⁸³ koji je bio izlaz „putova svile“ u srednju Aziju. Dinastija Táng uspostavila je nadzor nad „putovima svile“ kada je 640. osvojila važno trgovačko središte Gāochāng (高昌). Krajem 7. i u 8. stoljeću Kina je vodila borbu s Tibetom za nadzor nad trgovačkim putovima.⁸⁴

Od davnina je Kina bila u sukobu s okolnim nomadskim plemenima, a za uspješno ratovanje protiv njih bili su joj potrebni kvalitetni konji, koji su se mogli nabaviti u srednjoj Aziji. Kako je već naznačeno, naročito su na glasu bili „nebeski konji“ iz Fergane koje su Kinezi nastojali nabaviti pod svaku cijenu.⁸⁵

⁸² Etnonim Turci zabilježen je prvi put u kineskom obliku *Tūjué* (突厥) godine 534. u povijesti dinastije Zapadni Wei, a u izvornom turskom obliku (*Türk*) u orhonskim natpisima iz 8. stoljeća. Zanimljivo je kako je prvi spomen turskog imena u kineskoj dinastijskoj kronici povezan sa svilom. Prema zapisu kroničara, razlog prvog dolaska Turaka na kinesku granicu bila je kupovina svile (v. ГАНИЕВ 2017: 190). Za opće podatke o ranoj povijesti turkijskih naroda v. GOLDEN 1992; КЛЯШТОРНИЙ I СУЛТАНОВ 2009.

⁸³ Gansu ili Hexi koridor (Héxī Zōuláng 河西走廊) spaja sjeverozapadni i središnji dio Kine, proteže se u dužinu oko 1.000 km, a širok je 20 – 100 km. Kroz njega prolazi put za srednju Aziju i istočnoazijske stepe.

⁸⁴ XIONG 2006: 204-206.

⁸⁵ U razdoblju dinastije Hàn dotični car Wǔdì pokrenuo je nabavu „nebeskih konja“, najprije za diplomatsku i trgovačke misije koje su završile neuspjehom, a potom i za dvije vojne ekspedicije (104. i 102. pr. Kr) u Ferganu; na kraju se uspjelo nabaviti 3.000 konja.

Uglavnom, stoljećima su Kinezi za vojne potrebe konje nabavljali od nomada trgovinom ili uzimanjem danka,⁸⁶ Jedna od poznatijih kasnijih epizoda trgovine konjima dogodila se u vrijeme dinastije Táng. U odnosu na turkijske narode dinastija Táng imala je najintenzivnije veze; primjerice, razvila je i vrlo opširnu trgovinu s Ujgurskim kaganatom (744-840). I taj kaganat osnovao je plemenski savez Tokuz Oguz pod vodstvom Ujgura (kin. *Huǐhú* 回鹘). Zbog vojne pomoći u slamanju velike pobune generala Ān Lùshāna (安祿山), koja je zaprijetila opstanku dinastije Táng, kao i sukobu s Tibetom i kroničnim nedostatkom konja za vojsku, dogovorena je trgovina s Ujgurima, od kojih su Kinezi kupovali konje, koje su plaćali svilom. Cijena konja porasla je čak do 38 smotuljaka svile, što je bilo nepovoljno za Kinu. Ujguri su obično jednom godišnje dovodili konje na prodaju, kojih je, prema kineskim zapisima, bilo 10 – 20 tisuća. Iako su Kinezi nastojali smanjiti obim trgovine, ona se i dalje nastavila više desetljeća. Ujguri su na ovaj način nabavili veliku količinu svile. Arapski putopisac Tamīm ibn Baḥr al-Muṭṭawwi‘ī, koji je 821. posjetio ujugursku prijestolnicu Karabalgasun,⁸⁷ izvještava da je kineski car svake godine slao kaganu 500.000 smotuljaka svile. Kineske kronike bilježe kako je između 820. i 830. za kupovinu konja potrošeno najviše svile. Početkom 9. stoljeća Ujguri su konje počeli razmjenjivati za još jedan kineski proizvod – čaj. Gospodarski odnosi između Ujgurskog kaganata i Kine imali su znatan utjecaj na gospodarstvo i društvo Ujgura. Čini se kako je upravo svila utjecala na vladajuću klasu koja je poželjela ugodniji život mnogo više nego njihovi preci. Unutar ujugurskog društva svila i konji postali su neka vrsta valute kojom se mogla kupovati druga roba. Zbog trgovine je Karabalgasun postao mnogo veći grad nego što je bio kada je osnovan Kaganat. Tamīm ibn Baḥr opisuje ga kao veliko trgovačko središte s puno tržnica i raznih obrta.

Ekspanzija Turaka na zapad donijela je promjene u trgovini svilom. Turci su uspostavili kontakte s Bizantom i to je promijenilo uobičajenu trgovinsku praksu. Međutim, i prije ovoga razdoblja dogodila se jedna bitna promjena – svila se više nije proizvodila samo u Kini. Godine 220. srušena je dinastija Hàn, nakon čega je Kina prolazila kroz duboka politička previranja. Tijekom sljedećih stoljeća monopol na svilu, koju je dinastija Hàn tako brižljivo čuvala, raspao se, a proizvodnja svile počela se pojavljivati izvan Kine. Najprije je krajem 4. stoljeća počela proizvodnja u Sogdijani. Sogdijska svila nije bila tražena samo na Zapadu, već se izvozila u Istočni Turkestan i Kinu. Zatim se proizvodnja proširila na Iran i Bizant, naročito u Siriju i Egipat, ali sirovina za ova područja uvozila se iz Istočnog Turkeстана i srednje Azije. U 6. stoljeću Iran i Bizant sami su počeli proizvodnju sirove svile.

⁸⁶ FRANKOPAN 2019: 8-9; ROSSABI 1975: 136-138.

⁸⁷ Karabalgasun „Crni grad“ ili Ordu-Balik „prijestolni grad“ nalazio se u Mongoliji, u blizini kasnije mongolske prijestolnice Karakorum.

Slika 6. Keramički kip sogdijskog trgovca koji jaše baktrijsku devu iz razdoblja dinastije Táng (crtež Emila Heršaka)

Najveće tržište svile na zapadu bio je Bizant. Međutim, ratovi između Bizanta i Sasanidskog Carstva uzrokovali su poremećaje u trgovini. Nakon što su Sasanidi odbili kupovati sogdijsku svilu, kako bi sačuvali vlastitu proizvodnju, Sogdijci su nastojali uspostaviti kontakt s Bizantom. Godine 567. sogdijski trgovac Maniah (*Μανιάχ*) vodio je poslanstvo turkijskog kagana u Carigrad. Bizant je bio zainteresiran sklopiti vojni savez s Turkijskim kaganatom protiv Sasanida, dok su Sogdijci nastojali sklopiti trgovački dogovor. Između 567. i 571. godine, nakon pohoda turkijskog Ištemi-kagana (554-576), uspostavljena je kontrola nad sjevernokavkaskom stepom i tada je otvoren trgovački put koji je išao preko Horezmije, Povolžja i Kavkaza (ili Krima) do Bizanta. Bizantski povjesničar Menandar Proktor (6. stoljeće) navodi sedam bizantskih poslanstava k Turcima između 568. i 576. godine te izvještava kako su se svakom poslanstvu pridružili Turci, Sogdijci i Horezmijci, od kojih su većina bili trgovci. Redovite trgovačke veze Bizanta i srednje Azije potvrđuju i brojni nalazi bizantskog novca iz 6. stoljeća (Slika 6).

Bizantski pisac Prokopije (oko 500-570) ostavio je zanimljive podatke o počecima proizvodnje svile u Bizantu. Poteškoće u trgovini svilom navele su cara Justinijana (vl. 527-565) da osnuje vlastiti centar za proizvodnju svile. Prema Prokopijevim riječima, ključnu ulogu imala su dvojica svećenika koja su caru

obećala donijeti jajašca dudova svilca iz zemlje Serinda⁸⁸ (Σηρίνδα), u kojoj su oni već boravili. Kada su se izlegle ličinke, hranili su ih lišćem duda i tako uspjeli proizvesti svilu u rimskim zemljama. Ovi događaji zbili su se između 550. i 553./554. godine.⁸⁹

Opasnost s istoka – Mongoli

Do 12. stoljeća preci Mongola bili su samo jedni od brojnih plemena koja su živjela sjeverno od Kine. U to doba već su uglavnom prihvatili nomadski način života na stepi, koji je uključivao sezonske migracije zbog ispaše stoke.⁹⁰ Prijelomni događaji u povijesti mongolskih plemena zbili su se krajem 12. i početkom 13. stoljeća, kada je mladi plemenski vođa Temüđžin, kasnije poznat kao Džingis-kan, nakon dugotrajne borbe uspio ujediniti Mongole i nametnuti vlast ostalim plemenima. Iako su Mongoli u izvorima opisani kao tipični barbari, surovi i nerazboriti, uspjeh Džingis-kana nije bio stihijski i slučajan. On je rezultat promišljenog sklapanja saveza s ostalim plemenskim vođama i oštroumnog biranja saveznika, kao i pogodnog trenutka za napad na neprijatelje. Uslijedila je ekspanzija iz mongolskih stepa, ali se važnim pokazalo još nešto: od Ujgura su Mongoli prihvatili pismo i masovno primali u službu pisare i birokrate, koji su formirali uspješan državni aparat. Džingis-kan prestao je sa starim društvenim poretom, koji se zasnivao na plemenskoj hijerarhiji, i uveo novi sustav u kojemu su sposobnost i odanost bili važniji (meritokracija). Tako je početkom 13. stoljeća osnovano Mongolsko Carstvo (Yeke Mongol Ulus), koje je nezadrživo prodiralo u srednju Aziju, ali i u Kinu, što je dovelo i do osvajanja Horezmijskog Carstva (1097-1231) i do pada dinastije Jin na sjeveru Kine. Nakon smrti Džingis-kana 1227., osvajanja su do sredine 13. stoljeća uspješno nastavili njegovi nasljednici Ogotaj (1227-1241), Gujuk (1246-1248) i Mongke (1251-1259). Međutim, u drugoj polovini 13. stoljeća nastupila su dva bitna trenutka: daljnje napredovanje Mongola kroz islamske zemlje zaustavili su 1260. mameluci u bici kod 'Ajn Džālūta u sjevernoj Palestini; u ogromnom

⁸⁸ Smatra se da je navedeno područje sjeverna Indija ili najvjerojatnije srednja Azija (v. ПИГУ-ЛЕБСКАЯ 1947: 205).

⁸⁹ PROKOPIJE 1992: VIII, 17, 1-8.

⁹⁰ Precima Mongola smatraju se plemena Šivej (Shiwéi 室韋) koja su nastanjivala šumske predjele istočnog Zabajkalja i gornjeg toka Amura. U kineskim kronikama zapisano je ime Méngwù (蒙兀), tj. osobno Mongola, koji su obitavali uz rijeku Argun, na području koje se naziva Ergunekun. Prema glasovitom perzijskom povjesničaru Rašiduddīnu (1247. – 1318), preci Mongola sklonili su se ovamo nakon strašnog poraza koji su im nanijela turkijska plemena, a navodno su na životu ostale samo dvije obitelji (dvojica muškaraca i dvije žene). U drugoj polovini 1. tisućljeća mongolska plemena počela su izlaziti na stepu, koju su nastanjivala turkijska plemena (VIDAKOVIĆ 2015: 71-72, 78-79, 81-83).

carstvu koje se prostiralo od Crnoga mora do Tihoga oceana „pojavile su se napetosti i pukotine“. Nakon smrti kana Mongkea došlo je do borbe za prijestolje između Kublaja (vl. 1260-1294) i Ariq-Buka (1219-1266). Poznato je da je veliki kan postao Kublaj, koji nakon osvajanja južne Kine osniva dinastiju Yuán (元, 1271-1368). Tako se jedinstveno carstvo raspalo na četiri nova kaganata – Yuán, Čagataj, Zlatna Horda i Ilhānid.

Jedan od najvažnijih mongolskih pohoda bio je „veliki zapadni pohod“ (1236-1242) i prodor u Europu. Pod vodstvom Batu-kana osvojena je zapadnoturkijska Povolška Bugarska, Kumani u istočnoeuropskoj stepi, a zatim je slijedio napad na ruske kneževine, koje su redom bile pobijeđene. No, za nas je najvažniji pohod na Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo. Bježeći pred Mongolima, dio Kumana zatražio je zaštitu kralja Bele IV. (1235-1270). Mongoli su od Bele zatražili da im preda bjegunce, što on nije prihvatio i to je bio jedan od razloga za napad na Ugarsku. Bela je mongolsku vojsku, u vrlo lošim okolnostima koje su bile prisutne u Ugarskoj, dočekaao na rijeci Šajo (istočna Ugarska), gdje je doživio težak poraz i jedva uspio pobjeći (njegov brat Koloman, herceg Slavonije i Hrvatske, teško ranjen, umro je u Čazmi). Ovu bitku neki istraživači smatraju prvom u Europi u kojoj su se koristili topovi, koje su Mongoli preuzeli od Kineza. U Europi se Mongole često nazivalo „Tatari“, a taj je naziv bio povezan s antičkom mitologijom.⁹¹

U bijegu pred Mongolima Bela IV. stigao je u Dalmaciju, gdje se spasio zahvaljujući utvrđenim gradovima. Iznenada, Mongoli su se povukli, umro je kan Ogotaj i vojskovođe su krenuli prema Mongoliji na kurultaj, pri čemu se trebalo ustoličiti novoga vladara. Kasnije su u Hrvatskoj nastale legende o „velikim pobjedama“ nad Mongolima – bitka na Grobničkom polju, junaštvo srijemske braće Kresa, Raka i Kupiše, kao i pomorska bitka kod Paga. Nakon mongolske provale dolazi do uspona zagrebačkoga Gradeca, koji postaje slobodni kraljevski grad, a njegova se važnost stalno povećavala. Također, provala je poslužila i krčkim knezovima (Frankopanima) u njihovu usponu.

Povijesni izvori koji govore o Mongolima uglavnom ih prikazuju kao okrutne barbare koji nemilosrdno uništavaju gradove, o čemu je Frankopan duhovito dodao da „takav iskrivljeni pogled na prošlost pruža zavidnu lekciju o tome koliko je korisno za vođe koji žele ostaviti nešto u baštinu da budu mecene povjesničarima koji pišu sa simpatijama o njihovu razdoblju vladavine – što Mongolima očito nije pošlo za rukom“. Međutim, iskazano nasilje koristilo se selektivno i planski – ono je bilo dio ratne taktike. Uostalom, okrutnost prema neprijateljima bila je tipična i za druge narode u srednjem vijeku. Strah koji se planski širio samo je

⁹¹ Naziv „Tatar“ u mongolskoj tradiciji nastao je na istoku u sklopu plemena Šiveja; imao je djelomično mongolsko podrijetlo, iako je poslije to ime prešlo na turkijske narode. Međutim, kada je mongolskom ekspanzijom stiglo u Europu, bilo je povezano s lat. izrazom *Tartarus*, prema stgrč. *Τάρταρος*. To grčko ime označavalo je mitska bića iz pakla.

Karta 9. Širenje i podjela Mongolskoga Carstva. Mongolske države oko 1294. godine.

ubrzavao osvajanja. Pokazalo se ipak kako su vijesti srednjovjekovnih pisaca o mongolskim masovnim uništenjima gradova ustvari preuveličane.

Nakon početnog straha i užasa, Europljani su Mongole vidjeli kao saveznike, koji su mogli donijeti preokret na Bliskom istoku, gdje su križari dospjeli u nezavidan položaj. Iz Europe krenula su poslanstva prema Mongoliji – Giovanni da Pian del Carpine (oko 1185-1252) i Vilim od Rubruka (oko 1220-1293); ipak je optimizam bio prevelik. Međutim, što se tiče križarskih sukoba na Bliskom istoku, engleski kralj Edvard I. (1272-1307) računao je na savez s Mongolima protiv egipatskih mameluka. Naime, potonji su bili glavni protivnici križara, ali su također ratovali s mongolskim Ilhanidima iz Perzije. Očito je spomenuti engleski kralj računao na moguću vezu s tim Mongolima, ali nije to mogao pokrenuti jer je imao sukobe u Britaniji i pogotovo protiv Škotske.⁹²

Gledano s pozicija „putova svile“, mongolsko razdoblje dalo je dodatan poticaj razvoju trgovine kroz Euroaziju (Karta 9). Nakon završetka mongolskih osvajanja nastupilo je relativno mirno razdoblje, poznato kao *Pax Mongolica*, u kojemu europski trgovci počinju otkrivati azijske zemlje. Naravno, ovdje moramo spomenuti znamenitog Marka Pola, za kojega tradicija navodi da je

⁹² Česte pohode Edvarda I. u velikoj su mjeri financirali engleski Židovi, koji su pred kraj 13. stoljeća bili potpuno financijski iscrpljeni i kao takvi kralju više nisu bili korisni. Godine 1290. kralj je potpisao *Edikt o protjerivanju* i pod prijetnjom smrću Židovi su morali napustiti Englesku. Ponovni povratak dopustio im je tek Cromwell 1657. godine.

podrijetlom iz Hrvatske (Korčula) i da je duže vrijeme bio u službi kod Kulaj-kana. Uz njega se veže još jedna važna činjenica – on u Europu donosi papir,⁹³ koji će postati materijal za izradu novca.

Kuga – negativan faktor euroazijskih dodira

Mnogo su se puta u historiografiji isticale pozitivne strane „putova svile“ – razvoj trgovine, prijenos i razmjena ideja, tehnologije i širenje religija. Međutim, trgovački putovi imali su i svoju „tamnu stranu“ – zajedno s ljudima i robom proširile su se i bolesti, od kojih je u odnosu na prijašnje, najveće posljedice na srednjovjekovno društvo izazvala kuga.⁹⁴ Najstrašnija kužna epidemija izbila je sredinom 14. stoljeća i dobila naziv „Crna smrt“.⁹⁵ Inače, još uvijek nije do kraja razjašnjeno odakle se ova pandemija proširila na europske zemlje. Mnogi znanstvenici smatraju da je kuga započela u sjeverozapadnoj Kini, dok drugi navode jugozapadnu Kinu ili stepe srednje Azije. Poznata je epidemija kuge 1331. u Kini, a tri godine kasnije bolest je ubila čak preko 90% stanovništva iz provincije Héběi (河北) te je broj smrtnih slučajeva iznosio više od 5 milijuna ljudi.⁹⁶ O azijskom podrijetlu „Crne smrti“ svjedoče i arapski pisci. Povjesničar Ibn al-Wardi (1292-1349), koji je i sâm doživio epidemiju u Alepu na sjeveru Sirije i na kraju od te bolesti i umro, smatrao je da se kuga pojavila prije petnaestak godina u „zemlji

⁹³ Prije nego što je Marko Polo donio papir iz Kine, u Europi se pisalo na papirusu i pergamentu. Prema nedavnim arheološkim istraživanjima, papir se u Kini počeo proizvoditi u 1. stoljeću pr. Kr., dok najraniji zapis o njegovoj proizvodnji datira iz 105. godine u vrijeme vladavine cara Hé Di (和帝) (88. – 105). Najraniji papir bio je izrađen od dudove kore. Važnu ulogu u širenju papira imali su upravo „putovi svile“. Kao i u slučaju čuvanja tajne proizvodnje svile, ni čuvanje tajne proizvodnje papira nije uspjelo. Već u 5. – 7. stoljeću papir se počeo proizvoditi u Japanu, Koreji, Tibetu i Indiji. Godine 751. u bici na rijeci Talas, gdje su Turci pobijedili Kineze, zarobljeni su i neki ljudi koji su znali izrađivati papir. Kada su bili dovedeni u Samarkand, Arapima su pokazali kako se izrađuje papir. Do 1150. papir je stigao u islamsku Španjolsku, gdje je započela prva njegova izrada u Europi. Dodajmo još i činjenicu da se u Kini prije izuma papira pisalo na svili i bambusu (www.silk-road.com/artl/papermaking.shtml).

⁹⁴ U srednjovjekovnoj Europi poznate su dvije velike epidemije kuge. Prva je tzv. Justinijanova kuga (541. – 542) koja je poharala Bizant, Sasanidsko Carstvo i Sredozemlje. Procjenjuje se da je smrtnost bila vrlo velika, a naročito je stradalo stanovništvo Bizanta. Taj pad stanovništva valjda je utjecao i na ekspanziju Slavena u ispražnjena područja, koja su pripadala Bizantu.

⁹⁵ Danski povjesničar Johann Isaak Pontanus (1571. – 1639) upotrijebio je 1631. latinski naziv „crna smrt“ (*atra mors*) za epidemiju kuge sredinom 14. stoljeća, tvrdeći da se tako nazivala u vrijeme njezine pojave. Šveđani su se prvi počeli koristiti tim nazivom 1655. (*swarta döden*), nešto kasnije Danci (*den sorte Død*), a ostatak Europe u 18. stoljeću. Ovaj naziv konačno je u historiografiji bio prihvaćen zahvaljujući njemačkom povjesničaru medicine Justusu Friedrichu Karlu Heckeru (1790. – 1850), koji je 1832. napisao rad o dotičnoj epidemiji pod naslovom „Der Schwarze Tod“ (v. KELLY 2007: 23).

⁹⁶ Početkom 13. stoljeća u Kini je živjelo više od 120 milijuna, a prema popisu iz 1393., samo 65 milijuna stanovnika. Smatra se kako je mnogo milijuna ljudi umrlo od kuge.

tame“, pod kojom je vjerojatno podrazumijevao Mongoliju. Odatle se proširila u Kinu, Indiju, preko Kaspijskog jezera do „zemlje Uzbeka“, a potom u Perziju i na Sredozemlje. Još jedan arapski pisac, al-Maqrīzī (1364-1442), zabilježio je da se kuga pojavila u području koje je udaljeno šest mjeseci putovanja od Tabriza, što bi geografski odgovaralo Mongoliji ili sjevernoj Kini. Dodao je također da je „više od tri stotine plemena nestalo bez očiglednog razloga u ljetnim i zimskim staništima, tijekom ispaše stoke i sezonske migracije“. Tvrdio je da je cijela Azija ostala bez stanovništva, sve do Koreje.

Prema mišljenju nekih istraživača, kuga je u smjeru zapada do kraja 1330-ih stigla do jezera Issyk-Kul na sjeveru današnjeg Kirgistana. Nestorijanski nadgrobni spomenici na obali jezera čuvaju uspomenu na velik broj ljudi koji su umrli 1338-1339. Odatle je zajedno s trgovcima bolest krenula prema Europi. Godine 1346. kuga se pojavila uz Don i Volgu na teritoriju Zlatne Horde, gdje je opustošila prijestolnicu te zemlje, Saraj, i okolne gradove. Ruski ljetopis u zapisu za 6854. godinu od postanka svijeta donosi vijesti o velikoj smrtnosti među Tatarima, Armentima, Abhazima, Talijanima i Čerkezima.⁹⁷ Iz donskih i povolških stepa bolest je krenula jednim smjerom na Krim, a drugim trgovačkim putovima uz Kavkaz na Bliski istok. Na Krimu je, prema podacima Ibn al-Wardija, umrlo 85 tisuća ljudi.

Putom kroz Europu kuga je stigla i na jadransku obalu. Kroničari Marin a Cutheis (14-15. stoljeće) i Nikša Ranjina Andrečić (1494-1582) zapisali su vijesti o pojavi kuge 1348. u Splitu i Dubrovniku. U duhu vremena naši kroničari nisu poznavali uzroke i načine širenja bolesti, koja je za srednjovjekovnog čovjeka bila čak više od bolesti – predstavljala je Božju kaznu za počinjene grijehe. Hipokratova doktrina o mijazmima kao uzročnicima kuge bila je službeni stav srednjovjekovnih liječnika. U zraku, vodi i truleži ima štetnih tvari koje se nazivaju mijazmi, ljudi ih udišu i tako obolijevaju od zaraznih bolesti. U skladu s ovim učenjem, Cutheis je napisao da je uzrok bolesti bio zaraženi zrak koji je postao mračan i taman, dok se u Ranjine strašna epidemija širila kvarenjem zraka. Velika smrtnost, koja je osim demografskoga gubitka prijetila i gospodarskim slomom, potaknula je Dubrovčane da pokrenu poseban način zaštite od epidemija, koji bi i dalje omogućavao trgovinu. Zato je u Dubrovniku 27. srpnja 1377. uvedena karantena, za koju se često tvrdilo da je izvorni dubrovački izum. Ta se odredba nalazi u *Liber viridis* („Zelena knjiga“) pod nazivom *Veniens de locis pestiferis non intret Regusinum vel districtum* (‘Došljacima iz kužnih mjesta zabranjuje se ulaz u Dubrovnik ili okolicu’). Ti su došljaci najprije morali, prije ulaska u grad, boraviti 30, a kasnije 40 dana (prema tom je broju karantena i dobila lat. naziv

⁹⁷ Evo tog ruskog izraza: „Того же лѣта бысть моръ силенъ зѣло подъ восточною страною: на Орначи, и на Азсторокани, и на Саран, и на Бездежи и на прочихъ градѣхъ странъ тѣхъ, на крестіанехъ, и на Арменехъ, и на Орязех, и на Черкасахъ, и на Татарехъ, и на Обязехъ, и яко не бысть кому погребати ихъ“ (v. НИКОНОВСКАЯ ЛѢТОПИСЬ 1885: 217).

Karta 10. Širenje epidemije "crne smrti". Prema ovoj karti epidemija kuge je počela u jugoistočnoj Aziji, što je možda bilo povezano s mongolskim prodorima na područja potkraj 13. stoljeća.

quaranta ('četrdeset') na za to određenim mjestima, kako bi se vidjelo hoće li se među njima razviti bolest. Karantena se isprva nalazila u Cavtatu, na obližnjim otocima Mrkanu, Bobari i Sv. Petru. Od 1430. lazaret (tj. prostor za smještaj bolesnika) nalazio se na Dančama kraj vrata Dubrovnika, a kasnije na otoku Lokrumu preko puta Dubrovnika. Godine 1590. lazaret je bio premješten kraj Vrata od Ploča, gdje se i danas nalazi. Po uzoru na Dubrovnik, i drugi su gradovi počeli uvoditi slične propise izolacije. Iako te mjere nisu bile učinkovite jer su se epidemije i dalje nastavljale, uvođenje karantene bilo je ipak velik korak u borbi protiv kuge.

Osim demografskih i gospodarskih posljedica, epidemija „Crne smrti“ imala je i značajne političke posljedice koje su najviše pogodile Mongole (Karta 10). Epidemije koje su 1330-ih zahvatile Kinu, kao i kasnije prirodne katastrofe koje su bile popraćene gladi, dodatno su destabilizirale vlast mongolsko-kineske dinastije Yuán. Kada je 1351. izbio ustanak Crvenih turbana (*Hóng jīn qǐyì* 紅巾起義), središnja vlast izgubila je kontrolu nad zemljom. Osnivanjem dinastije Míng i nakon osvajanja prijestolnice Dàdū (大都), Mongoli su bili protjerani iz Kine. „Crna smrt“ imala je razorno djelovanje na najzapadniju mongolsku državu Zlatnu Hordu.⁹⁸ Nakon velikog zapadnog pohoda 1236-1242., Mongoli su svojemu Car-

⁹⁸ U ruskoj historiografiji u novije se vrijeme umjesto naziva Zlatna Horda koristi izraz Ulus Džudži (rus. Улус Джучи). Kada je Džingis-kan 1224. podijelio carstvo sinovima, najstariji Džudži dobio je zapadni dio. Izraz Zlatna Horda (rus. Золотая Орда) prvi se put pojavio u ruskim izvorima 1566., u vrijeme kada ta država više nije postojala.

stvu pripojili i stepe istočne Europe, koje su došle pod vlast Batu-kana (r. 1207., vl. 1227-1255). Ruske kneževine nisu ušle u sastav mongolske države, nego su bile zavisna područja pod nadzorom posebnih činovnika koje je postavljao kan. Vladari Zlatne Horde prihvaćali su ruske knezove koji su se pokoravali, likvidirali neposlušne, poticali međusobne borbe da niti jedan knez ne bi previše ojačao. Knezovi su odlazili u Hordu pokloniti se kanu i tražili potvrdu prava na vlast. Za vrijeme mongolske vlasti nad ruskim kneževinama dogodio se ključan politički pomak. Moskva je zamijenila Kijev i u 14. stoljeću postala političko središte Rusije.

U drugoj polovini 13. stoljeća Mongolsko Carstvo raspalo se na četiri ulusa, koji su postali samostalne države. Zlatna Horda je svoj vrhunac dostigla za vladavine Uzbek-kana (1313-1341), kada je islam postao dominantna religija. Puno pozornosti bilo je posvećeno razvoju karavanske trgovine i zato su tada trgovački putovi bili sigurni i uređeni. Horda je vodila živahnu trgovinu sa zemljama zapadne Europe, Malom Azijom, Egiptom, Indijom i Kinom. Zatim se najprije pojavila kuga, nakon čega je nastupilo razdoblje gladi i političke nestabilnosti, kada se za dvadeset godina na prijestolju smijenilo više od dvadeset pet vladara. Tohtamiš (1380-1395), vladar Zlatne Horde, uspio je privremeno stabilizirati stanje u zemlji. No, onda su uslijedili pohodi Timura (1370-1405), osnivača Timuridskog Carstva u srednjoj Aziji, u kojima su bili razoreni povolški gradovi, uključujući prijestolnicu Saraj-Berke (tj. Novi Saraj), i opljačkani gradovi Krima. Zlatna Horda pretrpjela je udarce od kojih se više nije mogla oporaviti. U prvoj polovini 15. stoljeća počeo je postupan raspad Horde i nastanak novih turkijsko-tatarskih država – Sibirskog, Uzbečkog, Kazanjskog, Krimskog i Kazahstanskog kanata te Nogajске Horde. Velika Horda, koja je postojala do početka 16. stoljeća, smatrala se nasljednicom Zlatne Horde.

Osvrnimo se još na ove dvije tvrdnje: kugu su najdjelotvornije i najbrže širili glodavci – nositelji poput štakora, a ključna odrednica koja je dovela do širenja kuge nije bila povećana gustoća ljudskih naselja (kao što se to uobičajeno misli), nego povećanje gustoće štakorskih kolonija⁹⁹. Što se tiče brojnosti štakora u Europi sredinom 14. stoljeća, ona je sigurno bila vrlo velika. Uvjeti za brzo širenje epidemije kuge bili su vrlo prikladni! Naime, zašto je populacija štakora bila iznimno velika? Odgovor je najvjerojatnije činjenica da je u to doba populacija mačaka, prirodnih predatora štakora, bila iznimno mala jer su srednjovjekovni ljudi imali vrlo negativan stav prema mačkama. Ovakav odnos ljudi prema mačkama nastao je zbog negativnog odnosa Crkve prema tim životinjama, koje su postale simbol i izraz krivovjerja i vraga. Mačke su u srednjem vijeku ispunjavale jednu za ljude vrlo važnu ulogu – hvatale su glodavce, koji su bez kontrole populacije mogli postati velika neugodnost i opasnost, što se na kraju i dogodilo. Međutim, srednjovjekovni su pisci i ovu aktivnost vidjeli u negativnom kontekstu, često

⁹⁹ FRANKOPAN 2019: 190.

uspoređujući način na koji mačke hvataju miševe s mogućnošću kojom bi vrag mogao uhvatiti duše. Pogotovo se ukorijenilo nezgodno mišljenje o povezanosti mačaka s vragom. Oko 1180. zapisao je Walter Map (oko 1140-1210) da se za vrijeme sotonskih rituala „vrag spušta kao crna mačka pred svoje sljedbenike“, a kada ga pronađu, oni ga „ljube pod rep“. Katoličko svećenstvo optuživalo je razne heretičke skupine da štuju mačke. Također je rečeno da vještice mogu mijenjati oblik u mačke. Prema jednom suvremenom istraživanju, ovakav odnos prema mačkama nastao je zbog njihove neovisne prirode¹⁰⁰. Srednjovjekovni su ljudi općenito vjerovali da je Bog stvorio životinje kako bi služile i da ljudi vladaju njima, ali mačka, čak i kad je pripitomljena, ne može naučiti biti odana i poslušna poput psa. Međutim, nisu svi Europljani mrzili mačke. Postoje čak i zapisi koji opisuju da su mačke kućni ljubimci. Sasvim drugačiji odnos prema mačkama imali su srednjovjekovni muslimani koji su ih jako voljeli.¹⁰¹ Jedan europski hodočasnik koji je putovao na Bliski istok čak je primijetio da je razlika među muslimanima i kršćanima u tome što „oni vole mačke, dok mi volimo pse“. Što se tiče mačaka, možemo dodati da su i one bile jedan od faktora povezivanja Euroazije i drugih područja. Prema novim studijama genetike, većina kućnih mačaka u Europi podrijetlom je iz Azije, tj. iz Bliskog istoka. Najstariji arheološki potvrđeni primjer domaće mačke potječe s Cipra oko 7500. pr. Kr., a poznato je i da su mačke imale važnu ulogu u starom Egiptu.

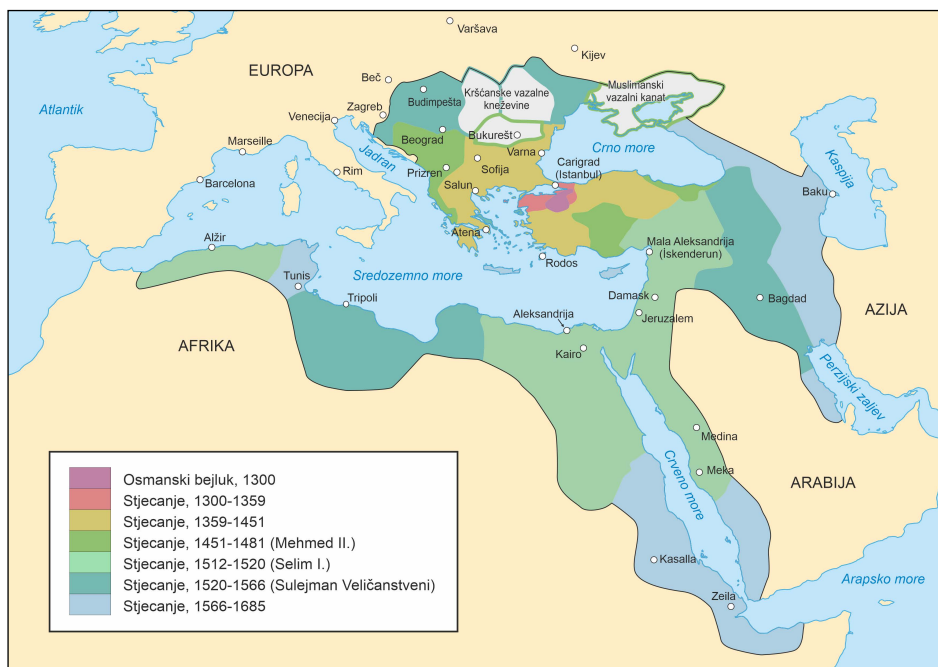
Osmanlije i ekspanzija Europe

Prije događaja koje smo dodatno opisali, tj. mongolske ekspanzije i „Crne smrti“, razvijale su se i promjene u srednjoj Aziji – već smo spomenuli prodor Seldžuka na zapadu i njihove sukobe s Bizantom. Ta etnička zajednica nastala je iz srednjoazijske turkijske nomadske skupine, koja je bila poznata pod imenom Oguzi. Pleme Oguz (ili Guzz) prihvatilo je islam, iako su katkad i dalje vjerovali u drevnoga turkijskog Boga po imenu Tengri.¹⁰² I Seldžuci bili su dio te kulture prije nego što su u 11. stoljeću krenuli na zapad, a posljedice su slijedile nakon sukoba s Bizantom. Međutim, postoje teze, prema drugim izvorima, da je islam postao dominantan u ovom nomadskom prostoru u 11. stoljeću. Međutim, kasnije je došlo i do mongolskih pritisaka s istoka i zato je već u prvom dijelu 13. stoljeća

¹⁰⁰ V. METZLER 2009.

¹⁰¹ Prema islamskoj tradiciji, prorok Muhamed imao je mačku Muezzu ili Mu'izzu koja je bila njegova ljubimica.

¹⁰² Drevni turski izraz bio je *Teyri/*Tayrı, sličan turskom prabugarskom i staromongolskom primjeru, iako je čak vezan uz kin. riječ *tiān* (天). To nas podsjeća na naziv Tanšan (kin. *Tiān Shān* 天山) za gorje blizu sredine „putova svila“ u srednjoj Aziji, što bi označavalo Nebeske ili Božanske planine.

Karta 11. Širenje Osmanskoga Carstva od 14-17. stoljeća

Ertuğrul (1191-1281), vođa podrijetlom iz Oguzije, poveo svoj narod do Anatolije. Ondje se, u mjestu malo južnije od Carigrada, sredinom spomenutoga stoljeća rodio njegov sin Osman (r. 1258., vl. 1299-1326), čije će ime označiti državu, već tursku (u današnjem smislu), s nazivom Osmansko Carstvo.

Za Hrvatsku je uspon Osmanskoga Carstva svakako bio ključni događaj koji je utjecao na hrvatsku povijest od 15. do 18. stoljeća (Karta 11). Naime, bili su to počeci vrlo opasnih ratova najprije u susjedstvu, a zatim i na hrvatskom području. Nekoliko desetljeća nakon opisane kuge došlo je do osmanskih širenja preko Anatolije i jugoistočne Europe, a u lipnju 1389. odigrala se bitka na Kosovu polju, kada je osmanska vojska porazila Moravsku Srbiju, državu kojom je vladao knez Lazar Hrebeljanović.¹⁰³ Poslije toga Srbi su u svojstvu vazala bili na strani Osmanlija, već 1396. u bici kod Nikopolja protiv tzv. europske kršćanske vojske pod vodstvom sveterimskog cara (i hrvatskog kralja) Žigmunda Luksemburškog. Pola stoljeća kasnije, 1453. godine, neki srpski rudari koji su kopali tunele ispod zidina i mađarski oružar Orban, koji je izgradio veliki top, pomogli su Osmanlijama u osvajanju Carigrada. To je bila povijesna prekretnica; već su 1463. Osmanlije porazile i asimilirale Bosansko Kraljevstvo, a nakon nekih hrvatskih otpora, 1493.

¹⁰³ U pomoć knezu Lazaru, vođi srpske vojske, došao je vojvoda Vlatko Vuković iz Bosne, kao i Ivan Paližna, ban Hrvatske i Dalmacije, koji je vodio križare ivanovce iz Vrane (v. ANTOLJAK 1989).

došlo je do poznate Krbavske bitke u Lici između osmanskih pljačkaša i hrvatskih vojnika, koji su ondje poraženi.¹⁰⁴ Poslije su Osmanlije 1526. porazile ugarsku (tj. mađarsku i hrvatsku) vojsku kod Mohača (uz Dunav na jugu Mađarske). No, hrvatski su plemići, iz više razloga i naročito radi obrane Hrvatske, nakon međusobnih dogovora u Cetinu, pokrenuli izbor dinastije Habsburg za vladare hrvatske zemlje.

Ipak, nešto se drugo dogodilo baš u toj epohi. Širenje Osmanlija bilo je poticajno te je u 16. stoljeću i sjevernoafrička obala Alžira postala dio Osmanskoga Carstva. No, tada je došlo i do širenja Portugala i Španjolske izvan njihova područja, tj. iz Pirinejskog poluotoka. Portugalska vanjska ekspanzija proširila se Atlantikom, uz Afriku i oko tog kontinenta sve do Indije, dok je španjolska država 1492. osvojila islamsku državu Andaluziju, sa središtem u Granadi. Nakon toga znameniti Kristofor Kolumbo (1451-1506) pokrenut će proces širenja iz Europe sve do Amerike. Kolumbo je zapravo krenuo preko Atlantika jer je smatrao da će doći do istočne Azije, izvan islama, i tako spriječiti muslimansku dominaciju u okolnom svijetu. Međutim, znamo da ipak nije stigao do istočne Azije, nego do prekomorske oblasti koje će dobiti ime Amerika.¹⁰⁵ Neovisno o Kolumbovim pretpostavkama, to je dovelo i do političkog i gospodarskog uspona tzv. Zapada, tj. europskih krajeva uz Atlantik, i do smanjenja ključne uloge Sredozemlja (pogotovo Venecije i drugih talijanskih gradova, koji će postati „turistička“, a ne nadasve ekonomska središta). To je također utjecalo na tadašnji pad područja uz „putove svile“. Bio je to početak „moderne epohe“, premda su uskoro nastale i ključne podjele u zapadnoj i južnoj Europi, kada se kršćanstvo podijelilo između rimokatoličke skupine i nove protestantske. Potkraj 16. stoljeća Nizozemska i Engleska pokrenule su svoj uspon, mimo dominacije Španjolske, te je čak došlo do veze između Engleske i Osmanskog Carstva. Ovaj događaj datira se u kraj 16. stoljeća, za vrijeme kraljice Elizabete I. (vl. 1558-1603), kada su Englezi podržavali i neke muslimanske skupine, iako će kasnije, od sredine 17. stoljeća, doći do drugih događaja: sukoba s Nizozemskom i građanskoga rata u doba Cromwella. Već 1660., kada se engleski kralj Karlo II. oženio s portugalskom princezom Katarinom od Braganze, Engleska je od Portugala dobila grad Bombaj u Indiji, što je utjecalo na daljnju englesku ekspanziju. Malo kasnije, početkom 18. stoljeća, država će dobiti naziv Velika Britanija.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Već smo u bilj. 19. spomenuli osvrt popa Martinca da Turci „nalegoše na jazik hrvatski“, što je napisao nekoliko godina nakon bitke kod Krbave (1495).

¹⁰⁵ Svi znamo da je to ime došlo od moreplovca Ameriga Vespuccija (1454. – 1512), koji je na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće bio u tom prekoatlanskom području i utvrdio da nije dio Azije. Dodajmo usput, njegovo ime Amerigo, odakle dolazi naziv „Amerika“, potječe od naziva gotske dinastije Amala ili, prema drugom tumačenju, od talijaniziranog oblika gotskog imena Amalrik.

¹⁰⁶ Općenito se izraz „Britanija“ odnosio na keltske narode i zato „Velika Britanija“ polazi od spajanja Engleske sa Škotskom i Irskom. Nekada su postojali čudni opisi toga imena i čak smo naznačili da su se Englezi koristili imenom Britanaca za robove. Međutim, Frankopan je dodatno

Karta 12. Ruski karavanski ‘put čaja’ (чайный путь) ili ‘sibirska cesta’ (сибирский тракт), u upotrebi od 18. do početka 20. stoljeća.

Osamnaesto stoljeće imalo je status tzv. „stoljeća razuma“, i to u velikoj mjeri zbog francuskih prosvjetitelja.¹⁰⁷ I u Rusiji je također došlo do velike promjene. Tadašnji car Petar I. Veliki razvijao je novu strukturu Rusije, koja je bila povezana sa zapadom, ali pojačao je i veze s istokom, tj. istočnom Azijom. Gospodarske veze koje je Rusija ranije uspostavila s Kinom temeljile su se na krznu i svili, a kasnije će biti otvoren „put čaja“ (što možemo također vidjeti kao jedan od odraza „putova svila“). Godine 1728. grof Sava Vladislavić Raguzinski (koji je odrastao u Dubrovniku) osnovao je mjesto Kjahta na jugu Sibira u ruskom burjatskom području blizu Mongolije, kao trgovište koje je povezivalo Rusiju, Mongoliju i Kinu. Ta je lokacija bila bitno središte za prijevoz čaja (i zbog drugih gospodarskih faktora), i to s istoka prema zapadu (Karta 12).¹⁰⁸ Doduše, poslovanje čajem bilo je vrlo važno i na zapadu, ali znamo da je od sredine 18. stoljeća došlo do trgovinske krize u odnosu na britansku Istočnoindijsku kompaniju, koja je trgovala čajem. Radi zaštite tvrtke, Vlada u Londonu donijela je tzv. „Zakon

spomenuo i da je etnonim „Briti“ nekada bio povezan s latinskim izrazom *brutus* – ‘bezuman’ ili ‘tup’. Možemo reći da se tim izrazom koristio Izidor Seviljski u *Etimologijama* početkom 7. stoljeća (*Etymologiae*, pogl. XX).

¹⁰⁷ Često se smatra da je prosvjetiteljstvo pokrenuo Isaac Newton (1642. – 1726./1727) svojim djelom *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*, koje je tiskano 1687., iako su ipak bila važna djela objavljena u Francuskoj u 18. stoljeću.

¹⁰⁸ V. HERŠAK I ADŽIJA 2013: 165-166.

o čaju“ (1773), što je povećalo poreze na kupnju čaja i izazvalo nezadovoljstvo u sjevernoameričkim (britanskim) kolonijama. Zato su u indijanskoj odjeći kod Bostona tamošnji protivnici bacali britanski čaj u more.¹⁰⁹ Smatra se da je ta tzv. Bostonska čajanka pokrenula američku revoluciju (1775-1783). Napokon, to je dovelo do samostalnosti SAD-a. Usput, može se reći da je nakon nastanka SAD-a slijedila i Francuska revolucija (1789-1794), što je utjecalo na daljnje pomake. Zapravo je bitan uspon Zapada, tj. Amerike mijenjao neke veze u svijetu te utjecao i na modernu euroazijsku povijest.

Moderno doba: 19. i 20. stoljeće

Početak 19. stoljeća bio je često povezan s razdobljem Napoleona, koji je (nakon Francuske revolucije) ostvario neke promjene i u Hrvatskoj.¹¹⁰ No, sukobi koji su nastali u njegovo doba doveli su do stvaranja veze između Britanije i Rusije. Međutim, nakon tog razdoblja promijenili su se odnosi između europskih zemalja. Rusija je ušla u krizu sa Zapadom i Osmanskim Carstvom (usput, da bi ostvarila izlaz iz Crnoga mora, pomagala je i pokušaje oslobođenja nekih europskih ju-goistočnih naroda od osmanske dominacije). Zatim je došlo do Krimskoga rata (1853-1856) u kojemu je Britanija bila ključni saveznik Osmanskoga Carstva (vidjeli smo da je kraljica Elizabeta I. već ranije pokrenula veze s Osmanlijama). Rusija je izgubila u tom ratu, iako je poslije, za vrijeme cara Aleksandra II. (r. 1855., vl. 1855-1881), došlo do nekih bitnih promjena. Spomenuti car ukinuo je prisilno kmetstvo u Rusiji pet godina poslije tog poraza.¹¹¹ Petnaest godina nakon tog rata došlo je do intenzivnih ruskih gospodarskih poticaja do Dalekog istoka i središnjeg dijela Azije. Zapravo, tijekom 1860-ih Sankt Peterburg imao je ulogu zaštitnika gradova Taškenta, Samarkanda i Buhare te Ferganske doline. Nastale su „goleme trgovačke i komunikacijske mreže“ od zapadne ruske granice do Vla-

¹⁰⁹ Taj je događaj ukratko opisan u poglavlju o povijesti čaja u već citiranom radu (v. HERŠAK I ADŽIJA 2013: 168). Premda se taj potez zbio u Sjevernoj Americi, budućem SAD-u, ipak je bio povezan s euroazijskim odnosima prema čaju (i trgovini). Zato se i Frankopan osvrnuo u svojem radu na tu pobunu u Bostonu te se u (dodatnom) kazalu njegove knjige o putu svile nalazi i poznati izraz „Bostonska čajanka“ (2019: 278).

¹¹⁰ Južni dio Hrvatske ušao je tada pod francusku vlast (napoleonsku), u sastavu tzv. Ilirskih pokrajina (franc. *Les Provinces Illyriennes*), u kojima su pozitivni efekti bili primjeri korištenja hrvatskim jezikom, građanski zakoni i gospodarske reforme. Tada je Dubrovnik pripojen Dalmaciji, tj. Ilirskim pokrajinama.

¹¹¹ U Hrvatskoj je Josip Jelačić (r. 1801., vl. 1848. – 1859) ukinuo kmetstvo 1848. godine, što je tada bila općenita pojava u Habsburškoj Monarhiji, iako se ropstvo ukinulo ranije u drugim europskim zemljama, a u Engleskoj i Walesu već u 15. – 16. stoljeću. No, što se tiče Rusije, neovisno o kmetstvu, ropstvo je ukinuo već 1732. car Petar Veliki, tj. znatno prije okončanja ropstva u Britaniji (1833) i u SAD-u (1865). Spomenuto je u ovom članku da je Dubrovnik rano ukinuo ropstvo, ali postoje čak i neke teze da se najranije ukidanje ropstva dogodilo na sjeveru Europe u bivšim vikinškim područjima.

Karta 13. Euroazija 1900. godine. U razdoblju kolonijalizma euroazijskim prostorom dominirale su europske sile. Zbog dominacije nad Srednjom Azijom postojalo je suparništvo između Ruskog i Britanskog Carstva poznato kao "Velika igra".

Kina je bila u podređenom položaju prema europskim silama, što je dovelo do "Bokerskog ustanka".

divostoka i sa sjevera Rusije prema Kavkazu i srednjoj Aziji. No, Rusija je 1867. prodala Aljasku – koja se nalazila dalje prema istoku – SAD-u. Rusko Carstvo je zatim, na prijelazu u 20. stoljeće, razvijalo vrlo važne željezničke pruge, koje se mogu smatrati ruskim „putovima svile“ i koje su bile povezane s istočno-kineskom prugom, znatno utječući na razvitak trgovine (Karta 13).¹¹²

Uzevši u obzir razne najnovije promjene, u nastavku fokusirat ćemo se na događaje u vezi s euroazijskim događajima od prošloga stoljeća do suvremenog doba. Jedan od bitnih faktora u povijesti, i to upravo od početka 20. stoljeća, bio je Prvi svjetski rat, koji je potaknuo neke globalne političke i društvene promjene.

¹¹² Treba reći da je i Frankopan istaknuo ove događaje u Rusiji nakon Krimskoga rata, od ukidanja kmetstva do te ekspanzije prema istoku, i izgradnje željezničkih pruga, točnije, od 1895. do 1914. (v. 2019: 292-293, 300). Osim toga, postoji i kratak osvrt na vezu između toga rata i rješavanja Aljaske (2019: 293, v. bilj. 57; 589). Međutim, tu je prodaju valjda pokrenuo sukob s Britanijom jer bi za Rusiju bilo problematičnije ako bi Sjeverna Britanija (tadašnja Kanada) zatražila Aljasku, iako je u tom razdoblju SAD navijao za Rusiju. Zanimljivo je da je nakon te prodaje Aljaske američki pisac Mark Twain (Samuel Langhorne Clemens, 1835. – 1910) u jednom svom radu proslavio cara Aleksandra II. kao vrlo prijaznu i naklonjenu osobu (v. *The Innocents Abroad*, 1869., pogl. 37., 294). Međutim, iako je Aleksandar sigurno bio pozitivan u svojoj ulozi, na kraju je ubijen u atentatu.

Propale su četiri velike države – Osmansko, Rusko, Austro-Ugarsko i Njemačko Carstvo – te nastale nove državne tvorevine, od kojih su prednjačili SSSR i jedno vrijeme nacistička Njemačka. Međutim, jedan detalj postao je ključan iz gospodarskih i strateških razloga, a riječ je o nafti.¹¹³ I u srednjoj su Aziji britanski trgovci već na samom početku 20. stoljeća osnovali anglo-perzijsku tvrtku za naftu (*Anglo-Persian Oil Company*), a kada je izbio Prvi svjetski rat, britanska ratna mornarica povećala je količinu korištenja naftom. Britanija je tada ratovala protiv Osmanskoga Carstva, a već 1917. britanska vojska zauzela je Bagdad. Kao i Francuska, nakon rata ukinula je osmansku vlast i uspostavila drukčiju strukturu nad Bliskim istokom, s time da će nove države nastati u međuratnom razdoblju.¹¹⁴ Tada je došlo i do promjene vlasti u Perziji. Reza Pahlavi (1878-1944) postao je 1925. novi perzijski kralj, tj. šah (= Reza-šah) te su se stvarale nove veze ne samo s Britanijom nego i s Amerikom. No, u godinama nakon Velike gospodarske krize u SAD-u (1929-1933), Perzijanci su počeli uspostavljati svoju kontrolu nad proizvodnjom nafte. Osim toga, 1930-ih godina stvaraju se i dodiri s Njemačkom, gdje je Hitler preuzeo vlast. Navodno se ime Perzije promijenilo u Iran zbog „djelovanja perzijskih diplomata iz Berlina“ na šaha, i to pod utjecajem „arijstva“¹¹⁵.¹¹⁶

Inače, Frankopan je vrlo opširno opisao događaje tijekom Drugoga svjetskog rata, tj. odnose između raznih zemalja, pogotovo između Hitlerove Njemačke i Staljinova SSSR-a te drugih tada bitnih sila. Njemačka je najprije surađivala sa SSSR-om radi osvajanja Poljske, ali je uskoro zatim, početkom ljeta 1941., slijedio njemački nacistički napad na SSSR. Istodobno, da bi udaljila Iran od Njemačke, Britanija je zauzela Teheran i potaknula svrgnuće šaha Reza-šaha, koga je zamijenio njegov sin Muhamed Reza (Pahlavi) (1919-1980). SAD je, naravno, ušao u rat tek na kraju 1941. godine. Sve u svemu, autor je opisao brojne bitne detalje

¹¹³ Zanimljivo je usput primijetiti da je nafta, kao i svila, najprije bila obrađena davno u prošlosti u Kini (navodno čak oko 2000. pr. Kr). No, ovdje je fokus na korištenju naftom u novom razdoblju, što je započelo sredinom 19. stoljeća, ali je najveću važnost dobilo od početka 20. stoljeća do danas.

¹¹⁴ U povijesnim sažecima može se doznati da je Francuska 1924. omogućila uspostavu sirijske države te je 1930. godine nastala Sirijska Republike. Što se tiče drugog područja, Britanija je dala slobodu Iraku 1932. godine.

¹¹⁵ FRANKOPAN 2019: 367.

¹¹⁶ Perzijsko etničko ime doista se pretvorilo u Iran u to doba, točnije, 1935. godine, a svakako su tadašnji perzijski predstavnici u Berlinu pokrenuli tu ideju. No, ne moramo to sasvim povezati s nacizmom, iako su Hitlerovi nacisti gurali tzv. arijstvo kao oznaku nadmoći Nijemaca. Spomenuli smo u jednoj bilješci da je drevna *Avesta* razlikovala Iran i Turan te da se naziv Iran odnosio na južnije područje srodnih etničkih naroda. Štoviše, prema nekim zaključcima, vrlo se dugo koristio u dotičnom zemljopisnom području, dok je naziv Perzija nastao iz manje etničke skupine i bio dominantan u latinskim i drugim zapadnim opisima. U svakom slučaju, iako je valjda postojao nekakav doticaj iz Berlina, to nije sigurno bilo potpuno vezano s nacističkim gledištem. Međutim, bez obzira na te razlike koje su ovdje istaknute, neki izneseni opisi navedeni su u dotičnom radu (v. Isto: 341-343, 349-350).

iz Drugoga svjetskog rata (čak i odnose prema Židovima te početak židovskog holokausta, koji su nacisti pokrenuli 1942. godine).¹¹⁷ U nastavku sažet će se neki važni opisi iz te knjige o događajima nakon Drugog svjetskog rata, koji je završio 1945. godine.¹¹⁸

Iz spomenutog djela može se doznati da se britanska gospodarska i politička vlast nad zemljama srednje Azije postupno smanjila te je SAD počeo dobivati dominantnu ulogu (umjesto Britanije). Kada je na Bliskom istoku 1948. nastala država Izrael, došlo je do sukoba i rata s arapskim zemljama (pogotovo s Egiptom i Sirijom), a poticaj za pokretanje rata prešao je iz Britanije u SAD. Inače, u Iranu je od rujna 1951. novi tamošnji predsjednik donio zakon koji je nacionalizirao britansko-iransku naftnu tvrtku, ali već je 1953. SAD u Teheranu pokrenuo državni udar protiv spomenutog vladara. U biti je SAD sve više preuzimao prijašnju ulogu Britanije u ovim krajevima. Od početka Hladnog rata 1955. godine Amerikanci su poticali veze između srednjoazijskih zemalja južno od SSSR-a – od Turske, preko Iraka i Irana do Pakistana – te je uskoro došlo do povezivanja vođe Afganistana s američkim predsjednikom Eisenhowerom. U idućim godinama bilo je problema u vezi s izraelsko-arapskim sukobima. Godine 1960. nastala je Organizacija zemalja izvoznica nafte (OPEC), ali 1973. arapske zemlje iz te udruge koje su imale naftu naglo su povećale trošak, što je u SAD-u dovelo do tzv. naftne krize (za vrijeme predsjednika Nixona). I u ovom dužem razdoblju neke su arapske zemlje pokrenule dodire sa SSSR-om – Egipat, Sirija (Ujedinjena Arapska Republika, 1958-1967) i Irak, koji je nakon vojnog udara (1968) poticao stvaranje veza sa SSSR-om i 1972. potpisao sporazum o prijateljstvu s tom zemljom (1972). Tadašnji iranski šah Muhamed Reza htio je u ovom razdoblju imati veze s Moskvom, a čak je i Afganistan katkad imao bliske veze sa SSSR-om, pogotovo dok je Nur Muhamad Taraki (1917-1979) vodio tu zemlju i potpisao sporazum o prijatelju sa SSSR-om u prosincu 1978. No, iduće godine slijedile su razne promjene: Muhamed Reza morao je napustiti Iran i u zemlju se uskoro vratio ajatolah Ruholah Homeini (1902-1989), vjerski i kulturni vođa koji će pokrenuti novu epohu u Iranu. Tijekom tih godina slijedili su ovi događaji: već u srpnju Sadam Husein (1937-2006) postao je novi predsjednik u Iraku; u svibnju u iranskoj prijestolnici Teheran američko veleposlanstvo bilo je osvojeno i zarobljeno; u rujnu tadašnji afganistanski političar Taraki bio je srušen s vlasti; u Afganistanu je u prosincu, kao odraz udara protiv

¹¹⁷ Ovi opisi o Drugom svjetskom ratu u Frankopanovoj knjizi donose se u sljedećim poglavljima: 1) pogl. 19. „Put pšenice“ (2019: 357-376), koje opisuje Hitlerov uspon, krize u SSSR-u, veze s Hitlerom i antisemitizam; 2) pogl. 20. „Put do genocida“ (2019: 377-398), u kojem se najviše opisuje napad na Židove; 3) pogl. 21. „Put hladnog rata“ (2019: 399-418), koje iznosi detalje o Drugom svjetskom ratu i događajima u kasnijim godinama.

¹¹⁸ Njemačka se predala pobjednicima u svibnju 1945., a Japan u kolovozu iste godine, nakon što su Amerikanci u tome mjesecu bombardirali atomskim oružjem Hirošimu i Nagasaki (slijedila je i formalna predaja u rujnu 1945).

Tarakija, započeo Sovjetsko-afganistanski rat (1979-1989). Već u rujnu iduće godine dogodio se još jedan rat u srednjoj Aziji, Iračko-iranski (1980-1988).¹¹⁹

Iznijet ćemo nekoliko komentara o tim dvama ratovima u dotičnom području, kao i o onima koji su bili usmjereni protiv Iraka. Prvo, Sovjetsko-afganistanski rat imao je velike udare protiv SSSR-a i postoje teze da su upravo Amerikanci poticali taj rat kako bi podčinili Sovjetski Savez. Ideja je bila da taj rat može imati utjecaj protiv SSSR-a kao što je Vijetnamski rat vrlo opasno ugrozio vodstva i opći status SAD-a. Afganistanski borci, kao i talibani, imali su izvorne veze sa SAD-om.¹²⁰ Što se tiče Iračko-iranskog rata, postoje teze da je Irak pokrenuo tu borbu protiv nove revolucije (čak vjerske) u Iranu. Sadam Husein bio je voditelj toga rata i navodno su Amerikanci u nekim fazama podržavali Irak u tom boju. Međutim, sve su se ove pozicije uskoro promijenile.¹²¹ Kada su zatim nastale neke napetosti između Iraka i susjednog Kuvajta, Husein je navodno dobio odgovor od jedne američke veleposlanice da Kuvajt nije u vezi sa SAD-om, što ga je potaknulo da napadne i okupira Kuvajt. OUN je osudio taj irački napad i tijekom prva dva mjeseca 1991. vojska SAD-a i drugih zemalja iz OUN-a istjerala je iračke sile iz Kuvajta i u biti porazila Huseina. Američki predsjednik koji je to pokrenuo bio je George H. W. Bush (1924-2018). No, upravo je malo prije tog rata došlo do sovjetskih mirnih poteza u Europi, rušenja Berlinskoga zida te spajanja Istočne i Zapadne Njemačke. Već 1. siječnja 1992. SSSR je službeno prestao postojati, a Rusija i druge bivše sovjetske republike postale su samostalne zemlje. No, ratnici iz Al-Kaide, iz tzv. baze međunarodnih islamskih vojnih jedinica koje su sudje-lovale u Afganistanu u borbi protiv SSSR-a, pokrenuli su sukobe protiv SAD-a. Već 1992. napali su američke vojnike u Somaliji te 1998. izveli bombaški napad na američka veleposlanstva u Keniji i Tanzaniji, što je dovelo do smrti 224 osobe. Ključni udar koji se dogodio 11. rujna 2001. u SAD-u (na nebudere svjetskog trgovačkog centra u New Yorku i na druge zgrade) bio je pripisan Al-Kaidi. Osim toga, smatralo se da je jedan od glavnih vođa Al-Kaide, Osama bin Laden (1957-2011), bio odgovoran za taj, kao i za druge napade. Slijedio je drugi rat protiv Iraka, koji je 2003. pokrenuo američki predsjednik George W. Bush (vl. 2001-

¹¹⁹ Opisi koji se nalaze u ovom poglavlju donekle su povezani s Frankopanovim radom, i to iz spomenutog pogl. 21. („Put hladnog rata“) i iz idućih poglavlja. Treba citirati i sljedeće njegove stranice: FRANKOPAN 2019: 404-416, 419, 427-442, 462-464). No, u ovom su članku neki podaci preuzeti iz drugih izvora (ili na osnovi drugih interpretacija).

¹²⁰ Mnoge detalje o tome – i o odnosu talibana – može se pronaći u radu koji je napisao general-major Ljahovski, tj. Александр Антонович Ляховский (v. LIAKHOVSKY 2000). Inače, EH je preveo taj rad s ruskoga na engleski za jedan hrvatski časopis koji se koristio engleskim, a pokrenuo ga je znanstvenik Miroslav Tuđman.

¹²¹ Frankopan je spomenuo da je Izrael imao bolji odnos prema Iranu nego prema Iraku, a u nekim je fazama SAD čak pomagao Iranu umjesto Iraku, pogotovo od ljeta 1985. do jeseni 1986. (v. 2019: 472-473, 482).

2009), čiji je otac prije ratovao protiv Iraka. No, taj Drugi irački rat (2003-2011) bio je izveden tobože kao način zaustavljanja nuklearnih poteza iračke države, iako su analize potvrdile da Irak nije razvijao opasne nuklearne elemente, premda je Bush nastavio taj rat. Zna se da je upravo tada Sadam Husein izgubio svoju vlast te bio osuđen i ubijen.¹²²

Sve što je dosad rečeno govori o kriznom razdoblju u azijskom prostoru, s time da je SAD to pokrenuo. No, treba istaknuti jedno vrlo važno gledište koje je današnji američki predsjednik Donald Trump iznio u jednom svojem radu. Naime, rekao je da je bio potpuno protiv tog Drugog iračkog rata.¹²³ Svakako valja naglasiti da se više ne smiju pokrenuti takvi (u biti) ilegalni ratovi te da treba potpuno prekinuti nasilne običaje i forsiranje ratovanja. Osim toga, pozitivno je da ljudi iz različitih naroda poštuju i sebe i druge narode. To je svojedobno naglasio Gene Roddenberry (1921-1991), tvorac serije *Zvezdane staze*. Prema njegovu zaključku, moramo tolerirati i cijeniti razlike između naroda jer inače ne bismo bili u stanju ići u svemir.¹²⁴ I sadašnji papa Franjo u komentaru za vrijeme Božića 2018. rekao je da se moraju poštovati svi drugi narodi (Karta 14).¹²⁵

Već na početku ovoga članka bilo je rečeno da će se u nastavku fokusirati na teme iz Frankopanove knjige, iako se opisuju i drugi povijesni događaji iz Euroazije. U svojim opisima iznosi probleme koji su utjecali na regije uz „putove svile“, naglasivši i intervenciju Zapada na zemlje kao što su Irak i Afganistan.¹²⁶ No, u „Zaključku“ naglasio je da se stvari već mijenjaju. Razvija se intenzivna suradnja između Rusije i njezinih susjednih država (Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan, Uzbekistan) te s Kinom, dok se Turska sada više ne usmjerava u EU.¹²⁷ Autor se osvrnuo na nove pomake u srednjoj Aziji, iako je komentirao da će se kontakti moći izgraditi između Kine i SAD-a, čak i preko Beringova prolaza.¹²⁸ Naravno, znamo da je gospodarstvo svakako bitan dio života, ali možemo dodati da su važni i širi kulturni elementi. U posljednjoj rečenici na kraju svoje knjige Frankopan je zaključio da se „putovi svile“

¹²² SAD je 2006. sudjelovao u pokretanju egzekucije Sadama Huseina, a poslije su prikazi tog suđenja i ubojstva prikazani na televiziji diljem svijeta, što je izazvalo reakcije. U Hrvatskoj, kako znamo, svećenik Živko Kustić (1930-2014) u jednom svojem opisu rekao je da je takvo ubojstvo nekorektno (<https://www.jutarnji.hr/arhiva/mijenja-li-crkva-misljenje/3265718/>). Inače, što se tiče Osame bin Laden, znamo da je američki predsjednik Barack Obama (vl. 2009. – 2017) naredio 2011. ubojstvo Laden u Abotabadu u Pakistanu, i to bez pokretanja suđenja.

¹²³ V. TRUMP 2016: 34.

¹²⁴ V. Gene RODDENBERRY, „The Star Trek Philosophy“ (<http://www.niatu.net/transfictiontrek/download/gene-roddenberry-st-philosophy.pdf>).

¹²⁵ V. FRANCESCO [papa Franjo] 2018.

¹²⁶ FRANKOPAN 2019: 509.

¹²⁷ Isto: 509-520.

¹²⁸ Isto: 516.

Karta 14. Euroazija početkom 21. stoljeća

ponovno uzdižu.¹²⁹ To bi značilo da se razmjeri i veze u Euroaziji sve više razvijaju u pozitivnom smjeru.

Nekoliko kratkih završnih osvrtâ

Prije svega, treba razmisliti je li Hrvatska imala neke veze sa srednjom Azijom. Vidjeli smo takvu vezu između iranskoga i slavenskoga izraza za Boga, a te su veze očito postojale iz skitskih i sarmatskih iranskih okvira prema praslavenskom jeziku.¹³⁰ Lingvistička su istraživanja uglavnom potvrdila da su spomenute skitske i druge iranske jezične skupine vjerojatno utjecale na staroslavensko vjerovanje i mitologiju, duhovnu kulturu i običaje. Dodiri između slavenskih plemena i ostataka drevnoga skitskog i sarmatskog stanovništva u stepama oko Crnog mora postojali su sve do ranoga srednjovjekovlja.¹³¹ Također, postoji teza da je hrvatsko ime podrijetlom s istoka.¹³² Neki su autori smatrali da hrvatski etnonim, zbog velike

¹²⁹ Isto: 521.

¹³⁰ Još jedan važan religijski pojam, *raj*, slavenski su jezici preuzeli iz skitsko-sarmatskog, usp. avest. *rāy* – ‘bogatstvo, sreća’ dolazi od indoeur. **rē(i)-*. U starih Slavena riječ **rajb* označavala je svjetsko drvo. Uz njegovo je korijenje zmaj Veles, protivnik gromovnika Peruna (GLUHAK 1993: 516).

¹³¹ МАЙОРОВ 2006: 102-109.

¹³² V. HERŠAK I NIKŠIĆ 2007.

sličnosti, potječe od naziva perzijske satrapije Harahvati.¹³³ Međutim, istraživanja su pokazala da se hrvatski etnonim može povezati s iranskojezičnim Sarmatima, među kojima su žene imale velik utjecaj.¹³⁴

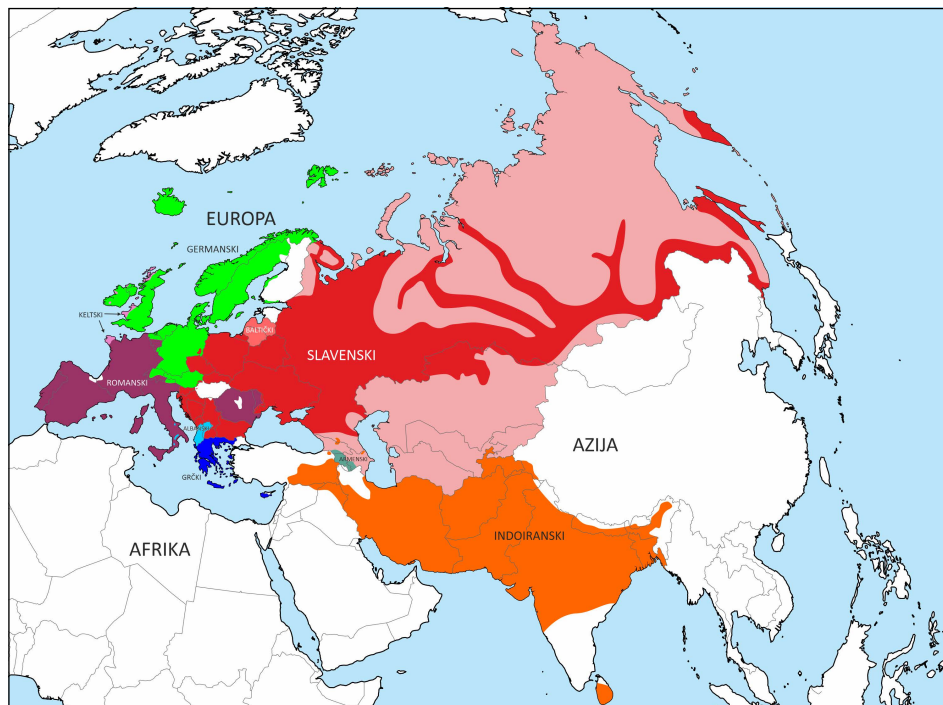
Daljnje veze između Hrvatske i Azije potječu iz srednjega vijeka, i to najprije u vidu prodora nomada, od Huna do Mongola. Nakon stvaranja Mongolskoga Carstva, europski su trgovci krenuli na istok, od kojih je svakako najpoznatiji Marko Polo (1254-1324), za kojega postoji teza da je podrijetlom s otoka Korčule. Bio je 17 godina u službi na dvoru kod Kublaj-kana, a nakon povratka u Europu, njegova su putovanja zapisana u čuvenoj knjizi *Livre des merveilles du monde* (poznatijoj kao *Il milione*). Na kraju srednjega i početkom novoga vijeka (15. i 16. stoljeće), u vrijeme geografskih otkrića, Europljani su ponovno krenuli na daleka prekomorska putovanja (mnogi u nepoznato), a među njima bili su i Dubrovčani, koji su između 1530. i 1535. stigli u portugalsku Gou na jugozapadnoj obali Indije. Ondje su kasnije, na periferiji grada, osnovali vlastitu trgovačku koloniju (emporij) São Braz (Sv. Blaž) za trgovinu u Indijskom oceanu, koja je bila najveća dubrovačka kolonija.¹³⁵

Na kraju ponešto o svili u Hrvatskoj. Pred kraj srednjega vijeka svila se počela proizvoditi u Dubrovačkoj Republici. Za razvoj domaćeg svilarstva općina je s vremena na vrijeme upošljavala strane majstore svilare, većinom iz Genove, gdje je u to vrijeme svilarstvo bilo na glasu. Međutim, većina svile se u to doba ipak uvozila iz Italije i Bugarske. Bez obzira na napore koje je Republika ulagala u poticanje proizvodnje svile, nije se ozbiljnije razvila jer je nedostajalo uvjeta, a svilarska struka bila je strana dubrovačkim majstorima pa je svilarstvo ostalo pomoćna djelatnost. Novi zamah svilarstvu dala je u 18. stoljeću carica Marija Terezija (r. 1717., vl. 1740-1780) – ta je djelatnost trebala postati vrlo značajna jer je bilo ustanovljeno da su hrvatska područja pogodna za uzgoj svile. Početkom 19. stoljeća dolaskom Francuza svilarstvo polako počinje propadati. No, sredinom stoljeća stvaranjem građanskog društva ponovno oživljava, ali samo nakratko jer se pojavila bolest dudova svilca. Novu nadu za svilarstvo dale su Vladine uredbe

¹³³ Ovu tezu pokrenuo je Stjepan Krizin Sakač (1890. – 1973), koji je „prvi počeo dokazivati kako Hrvati potječu iz unutrašnjeg Irana, iz stare ahemenidske Perzije“.

¹³⁴ Važan ruski jezikoslovac Oleg Nikolajevič Trubačov (1930. – 2002), koji je bio i član Hrvatske akademije, ovako je rezimirao podrijetlo hrvatskog etnonima: „No ime Hrvata bilo je pozajmljeno na kraju s istoka, o čemu nedvojbeno govori oblik *Χορόαθος* iz napisa iz prvih stoljeća n. e. u Tanaisu (na donjem Donu!). Druga je stvar, što po sebi taj – očito iranski oblik – traži svježije tumačenje, nego što je bilo poznato do danas. Ja sam sve više sklon mišljenju, da je iran. **xar-va(n)t-* ništa drugo nego iranska fonetska (fonetsko-morfološka) hipostaza izvornog indoarijskog **sar-ma(n)t-*, ženski, nad kojim vladaju žene“; usp. i postojanu antičku tradiciju o Sarmatima-ginokratima, tj. „nad kojima vladaju žene“ (kalk), u opreci prema bliskosrodnim Skitima (ТРУБАЧЕВ 1987: 859-860).

¹³⁵ V. OBRADOVIĆ MOJAŠ 2016.

Karta 15. Raspored indoeuropskih jezika u Euroaziji (izvor karte: Hayden120, <http://www.ancient.eu/image/2613/>). Vidi se da su slavenski jezici ključni prirodni veznik na euroazijskom prostoru.

da škole moraju uzgajati svilene bube, dok su se u školskim vrtovima i uz državne ceste morali saditi dudinjaci. Godine 1907. svilarstvo preuzima Vlada u Zagrebu pa Vinkovci i Zagreb postaju svilarska središta. U vrijeme Velike gospodarske krize počinje kraj svilarske industrije u Hrvatskoj. Međutim, na kraju 20. stoljeća u Konavlima je ponovno obnovljena proizvodnja svile, koja je u ovome kraju bila tradicijsko zanimanje.¹³⁶

Bilo bi pozitivno da današnja Hrvatska počinje više proučavati, razumijevati i uspostavljati dobre veze s državama iz srednje Azije, Kinom i drugim istočnim područjima u vezi s ekonomijom, znanjem, kulturom itd. (Karta 15). Te bi veze svakako dodatno unaprijedile i poznavanje raznih azijskih jezika, iako danas postoji i međuslavenski model (koji je u Češkoj izradio znanstvenik Vojtěch Merunka 1917)¹³⁷ koji bi povezoao naš narod s drugim slavenskim jezicima, kao i s golemim ruskim područjem preko Euroazije.

¹³⁶ Opširnije v. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 2007.

¹³⁷ V. XEPHIAK 2018; HERŠAK 2016.

Bibliografija

- ANTOLJAK, Stjepan. 1989. Jesu li Hrvati sudjelovali u kosovskoj bici 1389. godine?. *Historijski zbornik* 42/1: 37-55.
- BAILEY, Harold Walter. 2009. *Indo-Scythian Studies: Being Khotanese Texts*, vol. VII. Cambridge: Cambridge University Press.
- БОРОВКОВА, Людмила Акимовна. 2005. *Кушанское царство (по древним китайским источникам)*. Москва: Институт востоковедения РАН.
- BUCK, Carl Darling. 1999. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*. Chicago: University of Chicago Press.
- BUDAK, Neven. 1984a. Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 17: 5-34.
- BUDAK, Neven. 1984b. Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj. *Historijski zbornik* 37/1: 105-138.
- BUDAK, Neven. 1985. Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji. *Starohrvatska prosvjeta* III/15: 255-268.
- БУРАЕВ, Алексей Игнатьевич. 2015. Христианство в Центральной Азии. Начало распространения. У *Православие и дипломатия в странах Азиатско-Тихоокеанского региона: Материалы международной научно-практической конференции (29. I. 2015 – 30. I. 2015, Улан-Удэ)*, ур. Г. С. Митыпова, 20-28. Улан-Удэ: Издательство Бурятского государственного университета.
- CAMPO, Juan Eduardo. 2009. *Encyclopedia of Islam*. New York: Library of Congress.
- CAVALLI-SFORZA, Luigi Luca. 1996. *Geni, popoli e lingue*. Milano: Adelphi.
- CHRISTIAN, David. 2000. Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Journal of World History* 11/1: 1-26.
- ЧИБИЛЁВ, Александр Александрович. 1990. *Лик степи. Эколого-географические очерки о степной зоне СССР*. Ленинград: Гидрометеиздат.
- DICKENS, Mark. 2019. Syriac Christianity in Central Asia. *The Syriac World*, ур. D. King, 583-624. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- FODOR, István. 1982. *In Search of a New Homeland – The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest: Corvina Kiadó.
- FORETIĆ, Vinko. 1940. *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- FRANCESCO [papa Franjo]. 2018. *Messaggio. Urbi et Orbi Natale*. Vatican (27. 12. 2018).
- FRANKOPAN, Peter. 2019. *Putovi svile. Nova povijest svijeta*. Zagreb: MATE.
- ГАНИЕВ, Рустам Талгатович. 2017. Политика первых каганов и возвышение древних тюрков в Центральной Азии (534-572 гг.). *Проблемы истории, филологии, культуры* 55/1: 189-201.

- GLUHAK, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- GLUHAK, Alemko. 2003. Ime Slavonije. *Migracijske i etničke teme* 19/1: 111-117.
- GOLDEN, Peter Benjamin. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- HALBERTSMA, Tjalling H. F. 2008. *Early Christian Remains of Inner Mongolia. Discovery, Reconstruction and Appropriation*. Leiden – Boston: Brill.
- HARVATI, Katerina, Carolin RÖDING, Abel M. BOSMAN, Fotios A. KARAKOSTIS, Rainer GRÜN, Chris STRINGER, Panagiotis KARKANAS, Nicolas C. THOMPSON, Vassilis KOUTOULIDIS, Lia A. MOULOPOULOS, Vassilis G. GORGOLIS, Mirsini KOULOUKOUSSA. 2019. Apidima Cave fossils provide earliest evidence of *Homo sapiens* in Eurasia. *Nature* 571: 500-504.
- HERŠAK, Emil. 2000. Iz etničke prapovijesti Evrazije – Altajci, kineski izvori i Turanija. *Migracijske teme* 16/4: 359-392.
- HERŠAK, Emil. 2005. *Drevne seobe*. Zagreb: Školska knjiga.
- HERŠAK, Emil. 2016. Eksperiment konstruiranih zonalnih jezika. U *Studi filologici e interculturali tra traduzione e plurilinguismo*, ur. Rita Scotti Jurić, Nada Poropat Jeletić, Isabella Matticchio, 533-545. Roma: Aracne.
- HERŠAK, Emil. 2017. Zonal Constructed Language Contacts and Positive Globalisation. *Open Journal for Anthropological Studies* 1/1: 1-12.
- ХЕРШАК, Эмил. 2018. Язык, культура и глобализация. U *Русский язык и языки народов России в контексте развития единого социокультурного пространства российской федерации*, ur. М. Д. Тихоничева, 112-129. Москва: Правительство Москвы – Институт языка и культур имени Л'ва Толстого.
- HERŠAK, Emil, Maja ADŽIJA. 2013. *Sveta pića. Od medovine do čaja*. Zagreb: TIM press.
- HERŠAK, Emil, Boris NIKŠIĆ. 2007. Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje). *Migracijske i etničke teme* 23/3: 251-268.
- HERŠAK, Emil, Ana SILIĆ. 2002. Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest. *Migracijske i etničke teme* 18/2-3: 197-224.
- [IZIDOR SEVILJSKI] ISIDOR HISPALENSIS. 2019. *Etymologiarum libri XX*. www.sarmizegetusa.net/?operatie=subiect&locatie=izvoare_latine&fisier=Isidorus_Hispalensis_-_Etymologiarum_libri_XX
- KELLY, John. 2007. *The Great Mortality: An Intimate History of the Black Death, the Most Devastating Plague of All Time*. New York: Harper Collins Publishers.
- KLAJIĆ, Nada. 1975. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- КЛЯШТОРНЫЙ, Сергей Григорьевич, Турсун Икрамович СУЛТАНОВ. 2009. *Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 2007. *Svilarstvo u Hrvatskoj. Od početka 18. stoljeća do 1945. godine*. Zagreb: Dom i svijet.

- Konstantin Porfirogenet. 1967. CONSTANTINE PORPHYROGENITUS. *De administrando imperio*, ur. Gyula Moravcsik. Preveo Romilly James Heald Jenkins. Dumbert Oaks: Center for Byzantine Studies.
- Konstantin Porfirogenet. 1994. *O upravljanju carstvom*. Preveo Nikola pl. Tomašić, ur. Mladen Švab. Zagreb: August Cesarec.
- КОСАРЕВ, Михаил Федорович. 1989. Некоторые вопросы этнической истории Западной Сибири. У *Археология СССР – Эпоха бронзы лесной полосы СССР*, ur. Борис Александрович Рыбаков, 314-317. Москва: Наука.
- КРАДИН, Николай Николаевич. 2002. *Империя Хунну*. Москва: Логос.
- КУЗЬМИНА, Елена Ефимовна. 1994. *Откуда пришли Индоарии?*. Москва: Российская академия наук.
- КУЗЬМИНА, Елена Ефимовна. 2008a. *Арии – путь на юг*. Москва – Санкт-Петербург: Летний сад.
- КУЗЬМИНА, Елена Ефимовна. 2008b. *Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности*. Актобе: ПринТА
- КУЗЬМИНА, Елена Ефимовна. 2009. *Предыстория Великого шёлкового пути*. Moskva: URSS.
- LIAKHOVSKY, Alexanderю. 2000. The Civil War in Afghanistan. *National security and the future* 1/1: 185-212.
- ЛОМАНОВ, Александр Владимировичю. 2002. *Христианство и китайская культура*. Москва: Восточная литература РАН.
- LURJE, Pavel. 2017. „SOGDIANA i. The Name SOGD“. U *Encyclopedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-name>
- МАЙОРОВ, Александр Вячеславович. 2006. *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- МАМЛЕЕВА, Л. А. 1999. Становление Великого шелкового пути в системе трансконтинентального взаимодействия народов Евразии. *Vita antiqua* 2: 53-61.
- MASSON-OURSEL, Paul, Louis MORIN. 1972. Mythology of Ancient Persia. U *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, ur. Robert Graves, 321-338. London: Hamlyn.
- МАТЮЩЕНКО, Владимир Иванович. 1997. Западная Сибирь в системе древних культур Евразии. *Вестник Омского университета* 2: 43-46.
- МЕЛЕТинский, Елеazar Мосисевич (ur) 1990. *Мифологический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- METZLER, Irina. 2009. Heretical Cats: Animal Symbolism in Religious Discourse. *Medium Aevum Quotidianum* 59: 16-32.
- MILLER, Roy Andrew. 1971. *Japanese and the Other Altaic Languages*. Chicago: University of Chicago Press.
- НЕФЕДОВ, Евгений. 2014. Славяне и „рабы“ была ли связь?. http://lujicajazz.narod.ru/slavian_i_sklavus.html

- НИКИТИН, Александр Борисович. 1984. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье). *Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи*, ur. Б. А. Литвинский, 121-137. Москва: Наука.
- НИКОНОВСКАЯ ЛЬТОПИСЬ. 1885. *Полное собрание русских летописей*, sv. 10. Санктпетербургъ: Типографія министерства внутреннихъ дѣлъ.
- OBRADOVIĆ MOJAŠ, Jelena. 2016. Sveti Vlaho – svetac Dubrovnika i Goe. *Tragom kapetana Šiševića*.
http://ambrosia.startlogic.com/dupisci/literat_1_tekst_jelena_obradovic_mojas.htm
- ПЕТРУШЕВСКИЙ, Илья Павлович. 1966. *Ислам в Иране в VII–XV веках (курс лекций)*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- PICARD, Christophe. 1989. Hrvati i slavenska sredina u Andaluziji u 10. i 11. stoljeću. *Croatica Christiana Periodica* 13/23: 211-218.
- ПИГУЛЕВСКАЯ, Нина Викторовна. 1947. Византийская дипломатия и торговля шелком в V-VII вв. *Византийский временник* 26/1: 184-214.
- ПОЧЕКАЕВ, Роман Юлианович, Ирина Николаевна ПОЧЕКАЕВА. 2012. *Властительницы Евразии. История и мифы о правительницах тюрко-монгольских государств XIII-XIX вв.* Санкт-Петербург: Издательство „ЕВРАЗИЯ“.
- Prokopije. 1992. PROCOPIUS OF CAESAREA. 1992. *History of the Wars*, knj. VII-VIII. Preveo Henry B. Dewing. Cambridge: Harvard University Press.
- RODDENBERY, Gene. „The Star Trek Philosophy“. <http://www.niatu.net/transfictiontrek/download/gene-roddenberry-st-philosophy.pdf>
- ROSSABI, Morris. 1975. The Tea and Horse Trade with Inner Asia during the Ming. *Journal of Asian History* 4/2: 136-168.
- ROUSE, Benjamin Irving. 1986. *Migrations in Prehistory: Inferring Population Movement from Cultural Remains*. New Haven: Yale University Press.
- RUHLEN, Merritt. 1994. *The Origin of Language. Tracing the Evolution of the Mother Tongue*. New York: John Wiley.
- СТАМАТОВ, Атанас. 1997. Tempora incognita на ранната българска история. <http://protobulgarians.com>
- [STRABON] СТРАБОН. 1994. География. Preveo s grčkog Г. А. Стратановского, ur. О. О. Крюгера, gl. ur. Л. Утченко. Москва: Ладомир.
- SZEMERÉNYI, Oswald. 1980. *Four Old Iranian Ethnic names. Scythian – Skudra – Sogdian – Saka*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- TOMASCHEK, Wilhelm. 1877. *Centralasiatische Studien. I. Sogdiana*. Wien: Karl Gerold's Sohn, Akademie der Wissenschaften.
- ТРУБАЧЁВ, Олег Николаевич. 1987. Дополнения и исправления к томам III, IV. *У Этимологический словарь русского языка*, sv. IV, ur. Макс Фасмер. Москва: Прогресс.
- TRUMP, Donald. 2016. *Great Again. Kako podići na noge našu onemoćalu Ameriku*. Zagreb: Mate.
- TWAIN, Mark. 1869. *The Innocents Abroad*. Hartford, Conn.: American Publishing Company.

- ŠANJEK, Franjo. 1988. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, sv. 1: *Srednji vijek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- TENŠEK, Tomislav Zdenko. 2005. Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća. *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Zbornik radova, ur. Franjo Šanjek, 309-334. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju, Hrvatski institut za povijest.
- VIDAKOVIĆ, Nenad. 2012. Iz etničke povijesti Azije – protomongolska plemena Dōnghú, Wūhuán i Xiānbēi. *Migracijske i etničke teme* 28/1: 75-95.
- VIDAKOVIĆ, Nenad. 2015. Rani Mongoli – etnopolitička povijest do 13. stoljeća. *Migracijske i etničke teme* 31/1: 69-87.
- WALL, Jeffery D., Melinda A. YANG, Flora JAY, Sung K. KIM, Eric Y. DURAND, Laurie S. STEVISON, Christopher GIGNOUX, August WOERNER, Michael F. HAMMER, Montgomery SLATKIN. 2013. Higher Levels of Neanderthal Ancestry in East Asians than in Europeans. *Genetics* 194/1: 199-209.
- XIONG, Victor Cunrui. 2006. *Emperor Yang of the Sui dynasty: his life, times and legacy*. Albany: State University of New York Press.
- [YUAN KE] Юань Ке. 1987. *Мифы древнего Китая*. Москва: Наука.
- ЗЛАТКИН, Илья Яковлевич. 1964. *История Джунгарского ханства 1635-1758*. Москва: Наука.

Евразийские исторические темы и “Шелковый путь”

Предлагаемая вниманию читателей статья представляет собой анализ основных вопросов истории Евразии, с акцентом на знаменитый Шелковый путь (в этой связи авторы также рассмотрели и книгу Питера Франкопана «Шелковый путь»). Хотя главной целью авторов статьи было ознакомить читателей с некоторыми менее известными историческими темами, они в то же время кратко комментируют и вышеназванную работу, а также высказывают свои собственные соображения относительно понятий, связанных с проблемами истории Центральной Азии или Центральной Евразии, от периода палеолита до конца Средневековья и даже до современной эпохи. В статье авторы рассмотрели также и идеи о появлении шелка. Однако основное внимание они уделили ранним азиатским миграциям, особенно в период индоиранской экспансии. В книге «Шелковый путь» описывается средневековое рабство, в особенности связанное со славянским компонентом, что будет дополнительно проанализировано в этой статье. Её авторы также подробно останавливаются на общем обзоре такого явления как степь, обращая свое внимание на её структуру и историю, а также на развитие культурных и торговых связей. В данной статье подчеркивается, что тюркская и монгольская экспансия распространились на степь. Как известно, приход монгольского войска в Европу повлиял на возникновение пандемии

чумы («Черная смерть»), разорившей Европу. За этим последовали события, связанные с развитием османского государства, европейской экспансией, а также другими событиями и процессами современной истории. В конце авторы излагают свои размышления о нынешних событиях в Евразии, которые важны для лучшего понимания современности. В современном мире имели и имеют место негативные процессы, которые было необходимо (и до сих пор еще необходимо) преодолеть, чтобы мир развивался равномерно и позитивно. Следует также отметить, что авторы статьи поместили несколько примеров из истории Хорватии в более широкий контекст евразийской проблематики.

Ключевые слова: Евразия, миграция, степи, торговля и культура, религия, Шелковый путь, мировое развитие.

Ključne riječi: Euroazija, migracija, stepa, trgovina i kultura, putovi svile, razvitak svijeta

Emil Heršak
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
ehersak@ffzg.hr

Nenad Vidaković
Ulica Josipa Badalića 13
HR-10314 Križ
nvidako2.3@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

51

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2019.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 51, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vesna Vlahović Štetić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršni urednik / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina, Sv. Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*